

บทที่ ๔

หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอิตถิมาณวปัญหา

การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นกระบวนการเดียวเท่านั้นที่จะทำให้บรรลุที่สุดแห่งทุกข์ได้ ทั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าและพระอริยสาวกทั้งหลายก็ได้ดำเนินตามกระบวนการแห่งวิปัสสนา ดังกล่าวจนได้รับผลสูงสุดคือบรมมรรคผลนิพพานมาแล้ว และพระผู้มีพระภาคเจ้าก็มีพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่งในการแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ โดยทรงสอดแทรกหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาไว้ในพระธรรมเทศนานั้น ๆ เพื่อให้เหมาะกับอุปนิสัยปัญหาบารมี ของพุทธเวไนยสัตว์ตามสมควรแก่ฐานะ

ในบรรดาหลักธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น หลักธรรมในอิตถิมาณวปัญหาก็มีการสอดแทรกหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาไว้ด้วย ซึ่งเมื่ออิตถิมาณพและบริวาร ๑,๐๐๐ คนฟังธรรมจบลง ก็ได้บรรลุคุณธรรมขั้นสูงสุด กล่าวคือเป็นพระอรหันต์ในโลกด้วยพระธรรมเทศนานั้น ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่องหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในอิตถิมาณวปัญหา โดยกำหนดประเด็นการศึกษาไว้ดังนี้

๔.๑ หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๒ วิปัสสนาในอิตถิมาณวปัญหา

๔.๒.๑ การบวนการเกิดทุกข์ตามแนวปฏิจสมุปปาต

๔.๒.๒ วิปัสสนาญาณดับทุกข์ตามแนวปฏิจสมุปปาต

๔.๑ หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะต้องมีพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนาที่ดีเสียก่อน คือ มีศีลที่หมดจด (สีลวิสุทธิ) และจิตที่สะอาด (จิตตวิสุทธิ) จึงจะทำให้การฝึกปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว พอมีศีลที่สะอาด และจิตที่หมดจดแล้วพึงเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับต่อไป

หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การตามกำหนดรู้อารมณ์ปรมัตถ์ที่ปรากฏชัดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยจิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ จนเห็นความจริงในอาการของปรมัตถธรรมนั้น ๆ ว่า ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่จะให้ยึดมั่นเป็นตัว เป็นตน เป็นเรา เป็นของเราได้ มีเพียงสภาพธรรมที่เกิดขึ้นดับ เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลาเท่านั้น

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องอาศัยอารมณ์เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ ต้องมีอยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน นั่นคือ ต้องเป็นปรมัตถ์อารมณ์เท่านั้น

ปรมัตถ์ คือ สภาวะที่เป็นความจริงตามความหมายที่แท้จริง ที่ตรงตามสภาวะไม่แปรปรวน ไม่วิปริตไปด้วยประการใด ๆ และเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้สัตว์ผู้รู้แจ้งแล้วพ้นจากวิภวสงสาร คือ สิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือได้จริง ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ (๑) จิต ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (๒) เจตสิก ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต คือ ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (๓) รูป ธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (๔) นิพพาน ธรรมชาติที่สงบจากรูปนามขันธ^๑ เมื่อย่อแล้วมี ๒ ประเภท คือ

๑. รูป ธรรมชาติที่แตกสลายอยู่เสมอ เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง เป็นต้น ได้แก่ รูปขันธ เป็นอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย

๒. นาม เป็นธรรมชาติที่นุ่มไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ได้แก่ นามขันธ ๔ (เวทนา สัญญา สังขาร จัดเป็นเจตสิก และวิญญาณ จัดเป็นจิต) คือ ความรู้สึกนึกคิดภายในใจ

การเจริญวิปัสสนามีอารมณ์หลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

๑. ตามรู้รูปเป็นหลัก คือ ตามรู้อาการของธาตุ ๔ ธาตุใดธาตุหนึ่งที่ปรากฏชัดเจนในขณะจิตปัจจุบัน คือ

- ธาตุดิน มีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด
- ธาตุน้ำ มีลักษณะเกาะกุมทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้
- ธาตุไฟ มีลักษณะเย็นหรือร้อน
- ธาตุลม มีลักษณะหยาบหรือตึง และปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว

---

^๑ ดูรายละเอียดใน พระสังฆมณฑลธรรมสังคยา อรรถกถาวิภวสงสาร, ปรมัตถโคตติเย ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสังฆมณฑลธรรมสังคยาจัดพิมพ์, โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ม.ป.ป.), หน้า ๓-๙.

การตามรู้รูปเป็นหลัก เป็นการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ใช้ขณิกสมาธิพิจารณาอาการของรูป โดยเฉพาะธาตุลมที่เคลื่อนไหว

๒. ตามรู้นามเป็นหลัก คือ ตามรู้เวทนา จิต หรือสภาพธรรม ที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุฌานแล้ว ควรเข้าฌานนั้นบ่อย ๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้าฌานแล้ว จึงยกองค์ฌานที่ปรากฏชัด คือ ปิติ สุข หรือ อุเบกขาขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนาพิจารณาเห็นสภาพธรรมตามลำดับสมมติและองค์ฌาน นี่เป็นการเจริญวิปัสสนาของสมถยานิก^๒

ในการเจริญวิปัสสนา ทั้งตามรู้รูปเป็นหลัก และตามรู้นามเป็นหลัก จะเกิดปัญญาญาณ โดยลักษณะ ๗ ประการ คือ

- ๑) อนิจจานุสัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุสัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุสัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุสัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าเป็นของน่าเบื่อหน่าย
- ๕) วิราคานุสัสสนา การตามเห็นรูปนามตามทวารทั้ง ๖ ว่าเป็นของน่ากลัว เป็นทุกข์ เป็นโทษ เกิดความเบื่อหน่ายแล้วคลายกำหนดอยู่
- ๖) นิโรธานุสัสสนา การตามเห็นความดับของรูปนาม
- ๗) ปฏินิสัคคานุสัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าเป็นของไม่เพียงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัวเต็มไปด้วยทุกข์โทษแล้วละความสำคัญผิด ที่คิดว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นของสวยงามเสียได้^๓

การกำหนดอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนา การกำหนด คือ การเอาจิตน้อมเข้าไปรับรู้ อารมณ์ที่เกิดขึ้น ด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ มีวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยปราศจากการนึกคิดปรุงแต่ง หรือเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในการรับรู้ นั้น ๆ มี ๒ ลักษณะ คือ ปชานาติ และสิกขติ มีอธิบายดังนี้

๑. ปชานาติ แปลว่า รู้ชัด เป็นผลเกิดจากการกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน อันอาศัยการบริกรรมภาวนาเป็นเครื่องประคับประคองจิตขึ้นสู่อารมณ์ เพิกถอนความเข้าใจว่าเป็นอัตตา

^๒ ดูรายละเอียดใน พระภิกษุญาณพิศาลเมธี, *วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพฯ: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๘๙-๓๙๐.

^๓ ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, *วิปัสสนากรรมฐาน*, (จัดพิมพ์โดย มูลนิธิสัทธรรมโชติกะวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๕-๑๔๘.

ตัวตนไปได้ เช่น ในขณะที่เดินไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลใด ๆ เดิน ไม่ใช่การเดินของสัตว์หรือบุคคลใด ๆ เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุ ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว การนำสกลกายให้ก้าวไปข้างหน้า ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุ อันเกิดจากจิตที่ปรารถนาจะเดิน

๒. สิกขติ แปลว่า สำเนียงรู้ หมายถึง เพียรพยายามกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏ ในขณะที่ปัจจุบันอย่างใส่ใจ ก่อเกิดเป็นไตรสิกขาอย่างครบถ้วน คือ ความสำรวมอินทรีย์ของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอธิศีลสิกขา ความตั้งใจมั่นของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอธิจิตตสิกขา ความรู้ทั่วถึงลักษณะอาการของรูป-นามของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็น อธิปัญญาสิกขา

การกำหนดอย่างใส่ใจนี้ (ปชานาติ สิกขติ) ทำให้เกิดความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วน และรอบด้าน ที่เรียกว่า ปริปัญญา แบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. ญาตปริปัญญา กำหนดขั้นรู้จัก คือรู้ตามสภาวลักษณะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้น ตามสภาวะของสิ่งนั้น เช่นว่า รูปมีลักษณะสลายตัว เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ สัญญามีลักษณะกำหนดหมายรู้ เป็นต้น

ภูมิแห่งญาตปริปัญญา เริ่มต้นตั้งแต่กำหนดเห็นรูป-นาม จนถึงกำหนดปัจจัยของสังขาร ก็คือการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของอารมณ์ที่กำหนด และเหตุปัจจัยที่ให้อารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นนั่นเอง

๒. ตีรณปริปัญญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือรู้ทั่วถึงด้วยปัญญาที่ยังลึกลงไปถึงสามัญญลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎของธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เห็นเวทนาว่าไม่เที่ยง มีความแปรปรวน ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

ภูมิแห่งตีรณปริปัญญา เริ่มตั้งแต่การพิจารณาของสังขารในสัมมสนญาณ จนถึงอุทยัพพญาณ ก็คือการกำหนดจดจ่อต่อเนื่อง จนเห็นแจ้งสามัญญลักษณะของอารมณ์ที่กำหนด

๓. ปหานปริปัญญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้แจ้งชัดขั้นทั้ง ๕ ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ ทำให้วางท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่ารูป-นามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาชัดแจ้งแล้ว ก็ละความมั่นหมายว่าเป็นของเที่ยงแท้ เป็นสุข เป็นตัวตน ในสิ่งนั้นเสียได้ มีสติกำหนดรู้ชัดตามความเป็นจริง วางใจเป็นกลาง ไม่มีความยึดมั่นด้วยอำนาจอุปาทาน ปล่อยวางได้

ภูมิแห่งปหานปริยญาแบ่งเป็นชั้น ตามการประหาณวิปลาส^๔ ดังนี้

- ๑) เมื่อโยคีพิจารณาเห็นความดับของรูปนาม (ในภังคญาณ) แล้ว จากนั้นพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจสัญญาเสียได้
- ๒) พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ เห็นความบีบคั้นให้คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ ย่อมละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) เสียได้
- ๓) พิจารณาเห็นความไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ย่อมละอัตตสัญญา (ความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน) เสียได้
- ๔) เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายความเพลิดเพลिन สำรอกราคะ ดับตัณหา สละคืนความยึดถือ (ละอุปาทานในชั้น ๕) ได้^๕

การบริกรรมภาวนา บริกรรมภาวนาในการเจริญสมณะ คือ การกำหนดใจเพ่งอารมณ์นิกภาวนาในใจซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งจิตถูกดึงมาเกาะติดกับนิมิต

แต่การบริกรรมภาวนาในการเจริญวิปัสสนา ไม่ใช่การท่องบ่น หรือสาธยายเหมือนสมณะ แต่เป็นการเอาจิตน้อมเข้าไปรับรู้อารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ ฝ้าดูอารมณ์อันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้น ตามความเป็นจริง โดยปราศจากอคติ หรือการคิดนึกปรุงแต่ง เพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในทุก ๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้ รู้ด้วยสติที่ประกอบพร้อมด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ อันส่งผลให้มีวิริยะ สมาธิ และปัญญาเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่อง

การบริกรรมภาวนามีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ^๖ คือ คำบัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏ สื่อนำให้รู้สภาวะธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อจิตเห็นรูปนามเป็นเพียงธาตุที่ถูกรู้ และจิตที่รับรู้อาการของรูปนามเป็นเพียงแค่ธาตุรู้ ที่เกิดดับไปตามเหตุปัจจัยของเขาเอง เมื่อนั้นก็สามารถวางคำบริกรรมได้ เพราะไม่ติดในสมมติบัญญัติ ปรมาตถบัญญัติปรากฏแล้ว^๗

^๔ วิปาสธรรม คือ ธรรมที่มามีปิตังพระไตรลักษณ์ ทำให้สรรพสัตว์ไม่เห็นความจริงของรูป-นาม มี ๓ ประการ คือ (๑) ทัณฺณวิปาส ความเห็นผิด (๒) จิตตวิปาส ความคิดผิด ๆ (๓) สัญญาวิปาส ความจำผิด ๆ ดูใน (พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียง โดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๑๕๒.

^๕ ดูรายละเอียดใน พุ.จุ.อ. (ไทย) ๖/-/-๖๔๕.

^๖ บัญญัติเรียกชื่อสภาวะธรรมที่มีอยู่จริง ดูรายละเอียดใน พุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๑๐๘.

^๗ ดูรายละเอียดใน พระภาวนาพิศาลเมธี, **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**, หน้า ๓๙๔-๓๙๕.

การเจริญวิปัสสนานั้นมี ๒ ประเภท คือ (๑) วิปัสสนามีสมณำหน้า เรียกว่า สมถยานิก (๒) สมณำหน้าวิปัสสนาหน้า เรียกว่า วิปัสสนายานิก^๙ ดังจะได้บรรยายแนวปฏิบัติทั้งสองอย่างนั้นเป็นลำดับไป

๑. แนวปฏิบัติของสมถยานิก (สมถปุพพังคมนัย)^๙

สมถยานิก ผู้ปรารถนาจะบรรลุธรรมควรพยายามเจริญฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งในฌาน ๔ ก่อน เมื่อเข้าถึงฌานแล้วก็ควรปฏิบัติให้คล่องแคล่ว แล้วจึงใช้ฌานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาต่อ โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้องค์ฌานอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะ เช่น วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เจตนา และมนสิการ เป็นต้น หรือกำหนดรู้สภาวะสัมผัสของลมหายใจเข้าออก (โณภูมิจักษณธรรมเป็นปรมาัตถ์) อย่างไรก็ตาม ส่วนมากการกำหนดรู้องค์ฌาน ของผู้เจริญสมถภาวนา แล้วทำสมณะให้เป็นบาทของวิปัสสนามักกำหนดรู้ปิติเป็นอารมณ์ เพราะปิติเป็นธรรมชาติที่ปรากฏชัดแม้ในขณะที่ออกจากฌานแล้ว

ส่วนผู้ที่ไม่อาจเพียรปฏิบัติจนบรรลุฌานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้บรรลุอุปจารสมาธิ เป็นอย่างน้อย เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้สภาวะธรรมกล่าวคือปิตินี้เป็นอารมณ์อย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับสนิท ก็จะบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่าง ๆ มีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น จนกระทั่งบรรลุญาณและผลญาณในที่สุด ดังมีพุทธดำรัสเกี่ยวกับการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้ปิติ ดังนี้ว่า

สปปีติเก เทว ฌาเน สมาปชชิตวา วุฏฺฐาย ฌานสมปยุตฺตํ
ปิตี ขยโต วยโต สมมสตี. ตสฺส วิปสฺสนาภุชเณ ลกฺขณปฏิเวธเณ
อสมโมหโต ปิตี ปฏิสฺวิทิตา โหตี.

โยคีบุคคลเข้าฌานสองที่มีปิติแล้วออกจากฌาน ย่อมกำหนดรู้ปิติที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมไปสิ้นไป เขาได้รู้ชัดปิติในขณะที่เกิดวิปัสสนาอย่างถูกต้องด้วยการแทงตลอดพระไตรลักษณ์^{๑๐}

^๙ ชุ.จุ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๖๔๑.

^๙ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), **อริยวัฏสัพปทา**, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๕๕-๕๙.

^{๑๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๑๔, พระพุทธโฆสะ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ. อาสภ. มหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (Taiwan: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, ๒๕๕๘), หน้า ๔๗๑.

อนึ่ง นอกจากสมถปุพพังคมนัย ดังที่ได้แสดงมาแล้ว สมถยานิก จะปฏิบัติโดย ยุคันทรนัย (นัยที่ประกอบกันเป็นคู่) ก็ได้ หมายความว่า สมถยานิกผู้บรรลุนานได้เจริญสมถะและ วิปัสสนาควบคู่กันไปตามลำดับฐานโดยเข้าปฐมฐานแล้วเจริญสมถวิปัสสนาควบคู่กันไปตามลำดับ ฐานโดยเข้าปฐมฐานแล้วเจริญวิปัสสนากำหนดรู้ฐานจิต หลังจากนั้นจึงเข้าทุติยฐานแล้วกำหนด รู้ฐานจิตอีก เข้าฐานตามลำดับพร้อมกับเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากฐานนั้น ๆ จนกระทั่งบรรลุมรรค อย่างไรก็ตามยุคันทรนัยนี้ เมื่อสงเคราะห์แล้วก็จัดเป็นสมถปุพพังคมนัยเพราะเจริญวิปัสสนา โดยมีสมถะนำหน้า

๒. แนวปฏิบัติของวิปัสสนายานิก^{๑๑}

วิปัสสนายานิก ที่เริ่มเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับแรก โดยมีได้เจริญสมถภาวนามาก่อนนั้น ควรพยายามกำหนดรู้รูปนามมีธาตุ ๔ (จตุธาตुวัตถาน) ก่อนแล้วอบรมให้เกิด วิปัสสนาขณิกสมาธิซึ่งมีอำนาจกำจัดนิวรณ์ได้เช่นเดียวกับอุปปจารสมาธิ และเมื่อขณิกสมาธิมีกำลัง กล้าแข็งขึ้น ก็เกิดวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นรูปนามอย่างชัดเจนโดยปราศจากสมมติบัญญัติใด ๆ คือนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

สุทฺธวิปัสสนายานิกโก ปน อยเมว วา สมถยานิกโก จตุธาตुวัตถานเ
วุตตานํ เตสํ เตสํ ธาตุปริคฺคหฺมฺหานํ อญฺญตรมฺขวเสน สงฺเขปโต วา
วิตถารโต วา จตฺสฺโส ธาตุโย ปริคฺคณฺหาติ.

ผู้มีวิปัสสนาล้วนเป็นยาน หรือผู้มีสมถะเป็นยานนั้นนั่นแหละ ย่อมกำหนดธาตุ ๔ โดย ย่อหรือโดยพิสดาร ตามวิธีกำหนดธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ๆ ที่กล่าวไว้ในหมวดกำหนดธาตุ ๔^{๑๒}

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนาปุพพังคมนัย ไม่เจริญอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ แต่เริ่ม เจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นรูปนามทันที เช่น ในขณะที่เห็นเป็นต้น พึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะการเห็นซึ่งเป็นจิตและเจตสิก รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และสิ่งที่พบเห็นแม้ในขณะที่ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัสเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้ ส่วนในขณะที่นึกคิด พึงรู้เท่าทันสภาวะคิดที่เป็นจิตและเจตสิก รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และรูปที่เกิดจากจิตที่คิดฟุ้งซ่านโดยรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดในขณะนั้น ๆ ตามสมควร เมื่อเจริญสติกำหนดต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับสนิทอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้น เมื่อแก่กล้าขึ้นตั้งแต่อุทกยัพพญาณ

^{๑๑} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิปทา**, หน้า ๕๙-๖๑.

^{๑๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๑, พระพุทธโฆสะ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ จ อสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๙๗๘.

(ปัญญาหยั่งรู้ความเกิดดับ) เป็นต้นไปแล้ว สมาธิ (ขณิกสมาธิ) ก็จะตั้งมั่นกว่าเดิม ดังข้อความที่ปรากฏในอรรถกถาว่า

วิปัสสนิ ปุพฺพกมํ ปุเรจาริกํ กตฺวา สมถํ ภาเวตฺติ,
ปกตฺติยา วิปัสสนาถาภี วิปัสสนาย จตฺวา สมาธิ อูปปาเทตฺติ อตฺถโก.

ผู้บำเพ็ญเพียรกระทำวิปัสสนาให้เป็นเบื้องต้น คือทำให้เกิดขึ้นก่อนแล้วเจริญสมาธิ ความว่า ผู้บรรลุวิปัสสนาญาณโดยปกติ จะดำรงอยู่ในวิปัสสนาแล้วจึงเกิดสมาธิ.^{๑๓}

อีกนัยหนึ่ง นอกจาก สมถปุพฺพกมณฺยและวิปัสสนาปุพฺพกมณฺยแล้วทั้งสมถยานิกและวิปัสสนายานิก ควรเจริญ ธรรมุทธานุสสํ (นัยละความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม) หมายความว่า เมื่อวิปัสสนูปกิเลส มีโอกาสเป็นต้นเกิดขึ้นในขณะที่บรรลุอุทยัพพญาณ (ญาณที่ยังเห็นความเกิดดับ) แก่สมถยานิกหรือวิปัสสนายานิก ขณะนั้นผู้ปฏิบัติอาจสำคัญผิดว่าโอกาสเป็นต้นนั้นเป็นคุณธรรมพิเศษคือมรรคผล และสำคัญว่าตนนั้นได้บรรลุมรรคผลแล้ว ความสำคัญเช่นนี้เป็นความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม เมื่อเกิดความฟุ้งซ่านอย่างนี้ รูปนามที่เคยปรากฏชัดก็จะไม่ชัดเจน การกำหนดรู้ย่อมขาดช่วงไม่ต่อเนื่องในขณะที่นั้นผู้ปฏิบัติไม่ควรใส่ใจต่อโอกาส เป็นต้น แต่ควรกำหนดรู้รูปนามตามเดิม เมื่อกำหนดดังนี้ ความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรมจะอันตรธานไป รูปนามย่อมปรากฏชัดเจนเหมือนก่อน การกำหนดรู้จะตั้งมั่นอยู่ในรูปนามที่เป็นอารมณ์ภายในเท่านั้น จากนั้นวิปัสสนาญาณย่อมแก่กล้าตามลำดับจนกระทั่งบรรลุมรรคญาณ อย่างไรก็ตามธรรมุทธานุสสํ นี้ นับเข้าในสมถปุพฺพกมณฺย และวิปัสสนาปุพฺพกมณฺยทั้งสองอย่าง เพราะเนื่องด้วยสมถยานิกและวิปัสสนายานิก^{๑๔}

อนึ่ง ในการอธิบายให้เห็นสภาวะของกระบวนการเกิดทุกข์และกระบวนการดับทุกข์ในการเจริญวิปัสสนา นิยมใช้หลักปฏิจจสมุปบาทในการอธิบายกระบวนการดังกล่าว เพราะหลักปฏิจจสมุปบาทนั้นสามารถแสดงให้เห็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่อิงอาศัยกัน อันนำไปสู่ความเกิดทุกข์ และเมื่อหมดเหตุปัจจัย ความทุกข์ก็ดับไปเหมือนกับไฟที่หมดเชื้อจึงดับสนิท ดังนั้นลำดับต่อไปจะได้อธิบายวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักธรรมในอชิตมาณวปัญหาในแนวปฏิจจสมุปบาท

^{๑๓} อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๐/๓๔๑, อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/-/๔๐๓.

^{๑๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๗๔.

๔.๒ วิปัสสนาในอชิตมาณวปัญหา

ในอชิตมาณวปัญหาพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงวิธีการเจริญวิปัสสนาแบบย่อ ๆ ไว้ ในรูปของปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือ ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ ด้วยพระดำรัสว่า อวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อโลกเป็นต้น ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ไว้ ด้วยพระดำรัสว่า สติเป็นเครื่องกันกระแสเหล่านั้นได้ ปัญญาตัดกระแสเหล่านั้นได้

อีกนัยหนึ่ง ทรงแสดงวิปัสสนาไว้ในรูปของอริยสัจ ๔ ดังนี้ คือ ทรงแสดงทุกขอริยสัจไว้ ด้วยพระดำรัสว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น ทรงแสดงทุกขสมุทัยสัจ ด้วยพระดำรัสว่า กระแสเหล่าใด ทรงแสดงทุกขนิโรธ ด้วยพระดำรัสว่า ดับไม่มีส่วนเหลือ ทรงแสดงทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ด้วยพระดำรัสว่า กระแสเหล่านั้นอันปัญญาย่อมปิดกันได้^{๑๕} เพราะเหตุนี้จะได้อธิบายวิปัสสนาในอชิตมาณวปัญหาเป็นลำดับต่อไป

๔.๒.๑ กระบวนการเกิดทุกข์ตามแนวปฏิจจสมุปบาท

ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบอชิตมาณพว่า “อวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อโลก ความสงสัย (ความประมาท) เป็นกิเลสเครื่องทำให้โลกไม่ปรากฏ ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก”^{๑๖} นี้ เป็นการทรงแสดงกระบวนการเกิดทุกข์แบบย่อ ๆ หรือตามภาษาของชาวโลก (บัญญัติภาษา) เพื่อให้อชิตมาณพเข้าใจว่าการที่บุคคลทั้งหลายไม่รู้จักทุกข์ (โลก) ไม่เข้าใจทุกข์ หลงไปยึดว่าเป็นสุข หรือเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา ก็เพราะถูกอวิชชาอันปิดบังไว้ บดบังไว้ ปิดกั้นไว้ จึงเป็นเหตุให้ประมาทมัวเมา นี้เรียกว่ากระบวนการเกิดทุกข์

เมื่อบุคคลไม่รู้จักทุกข์แล้ว ก็ไม่สามารถสาวหาเหตุให้เกิดทุกข์ได้ ดุจเดียวกับหมอเมื่อไม่รู้จักรโรคแล้ว ก็ไม่สามารถสาวหาเหตุแห่งโรคได้ ต่อเมื่อสาวหาเหตุแห่งทุกข์และสาวหาเหตุแห่งโรคได้แล้ว จึงจะหาวิธีการดับทุกข์และหาวิธีการรักษาโรคได้ เพราะสรรพสิ่งล้วนมีเหตุปัจจัยทั้งนั้น สมดังพุทธสุภาษิตที่ว่า “อิมสมิ สติ อิทํ โหติ, อิมสสุปปาทา อิทํ อุปปชฺชติ.” แปลว่าเมื่อเหตุนี้มี ผลนี้จึงมี เพราะเหตุนี้เกิด ผลนี้จึงเกิด.^{๑๗} ซึ่งรวมเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท คือ การที่ธรรมทั้งหลาย

^{๑๕} พุ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๔๘.

^{๑๖} ตูรายละเอียดใน บทที่ ๓

^{๑๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๗๑/๒๔๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๗๑/๓๒๐.

อาศัยกันและกันเกิดขึ้น^{๑๘} หรือจะเรียกว่า ปัจจยาการ คือ อาการที่เป็นเหตุเป็นผลกันของธรรมทั้งหลาย^{๑๙}

ปฏิจสุมุขปาทในพระบาลี^{๒๐} มี ดังนี้ คือ

๑. เพราะอริขชาเป็นปัจจัย   สังขารจึงมี
๒. เพราะสังขารเป็นปัจจัย   วิญญานจึงมี
๓. เพราะวิญญานเป็นปัจจัย   นามรูปจึงมี
๔. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย   สฬายตนะจึงมี
๕. เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย   ผัสสะจึงมี
๖. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย   เวทนาจึงมี
๗. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย   ตัณหาจึงมี
๘. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย   อุปาทานจึงมี
๙. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย   ภพจึงมี
๑๐. เพราะภพเป็นปัจจัย   ชาติจึงมี
๑๑. เพราะชาติเป็นปัจจัย   ชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมี

องค์ประกอบแห่งปฏิจสุมุขปาท มีอธิบายดังนี้^{๒๑}

อริขชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

สังขารมี ๓ ประการนี้ คือ

๑. กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย)
๒. วจีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา)
๓. จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ)

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจสุมุขปาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารากวีวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๕๔.

^{๒๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔-๘.

วิญญาณมี ๖ ประการนี้ คือ

๑. จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
๒. โสตวิญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
๓. ฆานวิญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
๔. ชิวหาวิญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
๕. กายวิญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
๖. มโนวิญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)

นาม คือ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบ หรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ), รูป คือ มหาภูต ๔^{๒๒} และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔

สพายนะมี ๖ ประการนี้ คือ

๑. จักขายตนะ (อายตนะคือตา)
๒. โสตายตนะ (อายตนะคือหู)
๓. ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)
๔. ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)
๕. กายายตนะ (อายตนะคือกาย)
๖. มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

ผัสสะมี ๖ ประการนี้ คือ

๑. จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา)
๒. โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู)
๓. ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก)
๔. ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น)
๕. กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย)
๖. มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)

---

^{๒๒} มหาภูต ๔ คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุ คือธาตุดินมีลักษณะแข็งแข็ง (๒) อาโปธาตุ คือธาตุน้ำมีลักษณะเหลว (๓) เตโชธาตุ คือธาตุไฟมีลักษณะร้อน (๔) วาโยธาตุ คือธาตุลมมีลักษณะพัดไปมา ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๘๖/๒๑๖-๒๑๙.

เวทนามี ๖ ประการนี้ คือ

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู)
๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก)
๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น)
๕. กายสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)
๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา	(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)

ตัณhamี ๖ ประการนี้ คือ

๑. รูปตัณหา	(ความทะยานอยากได้รูป)
๒. สัทตตัณหา	(ความทะยานอยากได้เสียง)
๓. คันธตัณหา	(ความทะยานอยากได้กลิ่น)
๔. รสตัณหา	(ความทะยานอยากได้รส)
๕. โผฏฐัพพตัณหา	(ความทะยานอยากได้โผฏฐัพพะ)
๖. ธัมมตัณหา	(ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)

อุปาทานมี ๔ ประการนี้ คือ

๑. กามุปาทาน	(ความยึดมั่นในกาม)
๒. ทิฏฐุปาทาน	(ความยึดมั่นในทิฏฐิ)
๓. สีลัพพตูปาทาน	(ความยึดมั่นในศีลพรต)
๔. อัตตวาตูปาทาน	(ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา)

ภพมี ๓ ประการนี้ คือ

๑) กามภพ	(ภพที่เป็นกามาวจร)
๒) รูปภพ	(ภพที่เป็นรูปาวจร)
๓) อรูปภพ	(ภพที่เป็นอรูปาวจร)

ชาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ

ชรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวแห้ง ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือ มฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้นธั ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ

โสกะ ได้แก่ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความเศร้าโศกภายใน ความเศร้าโศกมากภายใน ความหม่นหม่นภายใน ความเร่าร้อนภายใน ความหม่นหม่นแห่งจิต ความทุกข์ใจ ลูกศรคือความเศร้าโศก ของผู้ที่ถูกความเสียหายของญาติกระทบบ้าง ถูกความเสียหายแห่งโรคทรัพย์กระทบบ้าง ถูกความเสียหายเพราะโรคกระทบบ้าง ถูกสืลวิบัติกระทบบ้าง ถูกทิลวิบัติกระทบบ้าง ประจวบกับความเสียหายอื่นนอกจากที่กล่าวแล้วกระทบบ้าง ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่นนอกจากที่กล่าวแล้วกระทบบ้าง

ปริเทวะ ได้แก่ ความบ่นเพ้อ ความคร่ำครวญ กิริยาที่บ่นเพ้อ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่บ่นเพ้อ ภาวะที่คร่ำครวญ การพูดพล่ำม การพูดเพ้อ การพูดเพ้อเจ้อ ความพรวดเพ้อ กิริยาที่พรวดเพ้อ ภาวะที่พรวดเพ้อ ของผู้ที่ถูกความเสียหายของญาติเป็นต้นกระทบบ้าง^{๒๓}

ทุกขะ คือ ความทุกข์กาย เป็นการประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฐารมณ์) เช่น ถูกหนามตำ สะดุดต่อไม้ ถูกไฟไหม้ ถูกเขียนตี หรือป่วยไข้ เป็นต้น

โทมนัสสะ คือ ทุกข์ทางใจ เมื่อประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ในขณะที่เห็นรูปที่ไม่อยากเห็น ได้ยินเสียงพูดคำหยาบที่ไม่อยากได้ยิน ได้รับกลิ่นเหม็น ลิ้นลิ้มรสที่ไม่ถูกปาก หรือกระทบกับสัมผัสสิ่งที่ไม่น่าถูกใจ^{๒๔}

เปรียบเทียบกระบวนการเกิดทุกข์ในอิตถิมาณวปัญหากับหลักปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ในอิตถิมาณวปัญหา อวิชชา ➡ ความสงสัย (เวรจิฉา) ➡ ความประมาท (ปมาท) ➡ ตัณหา ➡ ทุกข์
ในปฏิจจสมุปบาท อวิชชา ➡ สังขาร ➡ วิญญาน ➡ นามรูป ➡ สฬายตนะ ➡ ผัสสะ ➡ เวทนา
➡ ตัณหา ➡ อุปาทาน ➡ ภพ ➡ชาติ ➡ ชรา (มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โทมนัส อุปายาส)

ดังจะเห็นได้ว่า ในอิตถิมาณวปัญหเป็นการแสดงกระบวนการเกิดทุกข์ไว้โดยย่อให้เหมาะกับชาวบ้าน (สมมติบัญญัติ) แต่ในปฏิจจสมุปบาทเป็นการแสดงกระบวนการเกิดทุกข์แบบ

^{๒๓} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒๑/๑๒๖.

^{๒๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสสงสาร, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๒๘๗-๒๘๘.

สภาวะธรรม (ปรมัตถบัญญัติ^{๒๕}) สงเคราะห์อวิชา ตัณหา และทุกข์ ในอชิตมานวปัญหาเข้าใน อวิชา ตัณหา และทุกข์ ในปฏิจจนสมุปปาทตามลำดับ และสงเคราะห์ ความสงสัย^{๒๖} และความ ประมาทในอชิตมานวปัญหาเข้าในสังขารในปฏิจจนสมุปปาท เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้วไม่ใช่ไม่รู้ อย่างเดียว คือทั้งสงสัย และทั้งประมาทด้วย

อธิบายกระบวนการเกิดทุกข์ในอชิตมานวปัญหา

บุคคลเมื่อถูกอวิชา (อวิชา) หุ้มห่อไว้จึงไม่รู้ เมื่อไม่รู้จึงเป็นเหตุให้สงสัย (เวริจจา) เมื่อสงสัยอยู่ย่อมไม่เชื่อ เมื่อไม่เชื่ออยู่ย่อมไม่ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลและทำกุศลให้แจ้ง เขา หมั่นประกอบความประมาท (ปมาท) ด้วยอำนาจเพติดเพลินยินดียอยู่ (ตณฺหา) ในโลกนี้ ย่อม ประสพทุกข์ (ทุกข์) ทั้งทางกายและทางใจอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

อธิบายกระบวนการเกิดทุกข์ในปฏิจจนสมุปปาท^{๒๗}

บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญขาภิสังขาร ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ปรากฏ เกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชา คือ ความไม่รู้ในสังขาร ๔ ความไม่รู้ในปุพพันตะ ๑ ความไม่รู้ในอปันตะ ๑ ความไม่รู้ในปุพพันตาปันตะ ๑ ความไม่รู้ในปฏิจจนสมุปปาท ๑ รวม ๘ ประการนี้ เป็นเหตุ

วิญญาน คือ โลเกียวิปากจิต ๓๒ ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยสังขาร ๓ เป็นเหตุ

นามรูป คือ เจตสิกที่ประกอบกับโลเกียวิปากจิต และกัมมชรูป ปรากฏเกิดขึ้นเพราะ อาศัยวิญญาน คือ กุศล อกุศล (กัมมวิญญาน) ที่ในภพก่อน ๆ และวิญญานที่ในภพนี้ เป็นเหตุ

สฬายตนะ คือ อัชฌัตติกายตนะ ๖ (อายตนะภายใน ๖) มีจักขายตนะเป็นต้น ปรากฏ เกิดขึ้นเพราะอาศัยนามรูป เป็นเหตุ

ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอัชฌัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุ

เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยผัสสะ ๖ เป็นเหตุ

ตัณหา ๖ หรือว่าโดยพิสดาร ๑๐๘ มีรูปตัณหาเป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัย เวทนา ๖ เป็นเหตุ

อุปาทาน ๔ มีกามุปาทานเป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยตัณหา ๖ หรือ ๑๐๘ เป็นเหตุ

^{๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนสมุปปาทที่ปณี**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะจัดพิมพ์, โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗.

^{๒๖} ความสงสัยองค์ธรรมคือ วิจิกิจฉาเจตสิก

^{๒๗} พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนสมุปปาทที่ปณี**, หน้า ๒-๓.

ภาวะ คือ กัมมภาวะ และอุปปัตติภาวะทั้ง ๒ นี้ ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยอุปาทาน ๔ เป็นเหตุ

ชาติ คือ ความเกิดขึ้นแห่งโลกียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูปปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยกัมมภาวะ เป็นเหตุ

ชรา มรณะ และ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๗ นี้ ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยชาติเป็นเหตุ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์แท้ ๆ ทั้งปวงนี้ เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มีอวิชชา เป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

กระบวนการเกิดทุกข์ในปฏิจสมุปบาทแบ่งออกได้เป็น ๒ แบบ คือ (๑) กระบวนการเกิดทุกข์แบบข้ามภพข้ามชาติ (๒) กระบวนการเกิดทุกข์แบบขณะจิตเดียว ดังจะได้อธิบายเป็นลำดับต่อไป

๑. กระบวนการเกิดทุกข์ในปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ

ปฏิจสมุปบาท ๑๒ เมื่อแบ่งแบบข้ามภพข้ามชาติ จะได้เป็น ๔ กลุ่ม^{๒๘} คือ

- ๑) อดีตเหตุ ๕ คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ (ภพ)
- ๒) ปัจจุบันผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา
- ๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ อวิชชา สังขาร
- ๔) อนาคตผล ๕ คือ ชาติ ชรา มรณะ และวิญญาณนามรูป

เมื่อจับคู่กันแล้วก็ได้ ๒ คู่ คือ

- ๑) อดีตเหตุ ๕ เป็นเหตุให้เกิด ปัจจุบันผล ๕
- ๒) ปัจจุบันเหตุ ๕ เป็นเหตุให้เกิด อนาคตผล ๕

ใจความเรื่องเหตุและผลสายห่วงโซ่แห่งปฏิจสมุปบาทแบบข้ามชาติ สรุปได้ดังนี้ คือ อวิชชาในภพก่อนเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร (คือเป็นเหตุให้บุคคลทำ พูด คิด) สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดผล ๕ อย่างในภพนี้ คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ผลเหล่านี้กลายเป็นเหตุให้เกิดตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ ซึ่งเป็นเหมือนเมล็ดพืช

^{๒๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสสาร, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๙๗.

สำหรับการเกิดใหม่ต่อไป และผลที่ติดตามมาก็คือ ชรา มรณะ ความเศร้าโศก และความทุกข์ต่าง ๆ วนเวียนอยู่อย่างนี้

๒. กระบวนการเกิดทุกข์ในปฏิจสมุปบาทแบบขณะจิตเดียว

กระบวนการเกิดขึ้นของปฏิจสมุปบาทนั้นเกิดขึ้นเร็วมาก คือเพียงชั่วขณะจิตเดียวความทุกข์ก็เกิดขึ้นมาแล้ว เช่น พอเราเผลอสติคิดถึงแม่ ภาพชาติของความเป็นลูกก็เกิดขึ้นมา เพราะอวิชชาบดบังทำให้เห็นเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เมื่ออวิชชาเกิดก็เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นตามมา เพราะเราไม่มีสติกำหนดให้ทันปัจจุบันอารมณ์กระบวนการแห่งทุกข์จึงเกิดขึ้นอย่างนี้ อันนี้เป็นตัวอย่างทางมโนทวาร ทางทวารที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

หลวงพ่อกุญชรทาสแสดงถึงกระบวนการเกิดทุกข์ขณะจิตเดียวแบบปฏิจสมุปบาทไว้ดังมีข้อความปรากฏว่า

“ความเกิดขึ้นแห่งปฏิจสมุปบาทตลอดสายนี้ มันเร็วขนาดที่เรากำหนดไม่ได้ เรียกว่าสายฟ้าแลบดีกว่า ฟาแลบแป๊บอย่างนี้ เราเห็นว่าฟาแลบแป๊บเดียวเท่านั้น ในนั้นจะมีอะไรเป็นลำดับ ๆ อยู่ตั้ง ๑๑-๑๒ ลำดับ อย่างที่เราไม่รู้ เช่น พอเราโกรธเป็นทุกข์ขึ้นมา แวบเดียวเท่านั้นเราก็โกรธเป็นทุกข์เสร็จแล้ว เราไม่รู้ว่ ในแวบเดียวแวนั้น มีตั้ง ๑๑ ระยะ ตั้งแต่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ตั้ง ๑๑ ระยะในแวบเดียวนั้น เรากระทบอารมณ์ทางตาเป็นต้นแวบเดียว เป็นความรักหรือความโกรธอะไรเสร็จแล้ว เรียกว่าฟาแลบ แต่ในสายฟ้าแลบนั้น แบ่งออกเป็น ๑๑ ตอนได้ มันจึงเป็นปฏิจสมุปบาท

มีพระพุทธภาษิตแสดงเรื่องโลกอย่างนี้ว่า ‘โลก เหตุให้เกิดโลก ความดับของโลก ทางให้ถึงความดับของโลก มีอยู่ในกายเป็น ๆ ที่ยาวาวหนึ่งนี้’ ในโลกสูตร โยคักเขมิวัคค์ สหายตนสังยุตต์ พระพุทธเจ้า ท่านตรัสการเกิดขึ้นแห่งโลก และความดับลงแห่งโลก โดยนัยแห่งปฏิจสมุปบาทว่า

‘ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้นแห่งโลกเป็นไฉน ? อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ประชุมพร้อมแห่งธรรมทั้ง ๓ นั่นคือ ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกปริเวหา ทุกขโทมนัส ภิกษุทั้งหลายนี้แลความเกิดขึ้นแห่งโลก’

การเกิดแห่งปฏิจจสมุปบาทอย่างทีพุดกันอยู่ทั่วไปนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่านี่แหละคือการเกิดขึ้นแห่งโลก การเกิดขึ้นแห่งทุกข์นั้น ก็คือการเกิดขึ้นแห่งโลก แล้วก็เพ็งมีเมื่ออายตนะภายใน อายตนะภายนอกกระทบกัน เกิดวิญญาณขึ้น

สรุปใจความได้สั้น ๆ ว่า ปฏิจจสมุปบาทเกิดเพราะมีความยินดียินร้าย และไม่มีสติเพราะไม่รู้อะไรจะตั้งสติอย่างไร แล้วก็รู้อะไรที่จะดับทุกข์คือวิมุตติเลย จิตใจต้องมีอาการอย่างนี้จึงจะมีปฏิจจสมุปบาท แล้วมีในชาตินี้เอง ที่นี้ เตี้ยวนี่ ติดต่อกันไป ๆ จนกว่าจะตายไม่รู้ว่าก็รอบก็สาย ก็ร้อยรอบ พันรอบของปฏิจจสมุปบาท”^{๒๙}

สรุปทุกครั้งที่เกิดกระทบอารมณ์แล้วเกิดความยึดมั่นขึ้นมามีเป็นตัวตนของเราหรือของใคร กระบวนการเกิดทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทก็เกิดขึ้นแล้ว รวดเร็วมากแม้เพียงขณะจิตเดียว เพราะฉะนั้นคนเราจึงมีทุกข์มาก เพราะขาดสติกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์

๔.๒.๒ วิปัสสนาญาณดับทุกข์ตามแนวปฏิจจสมุปบาท

ความทุกข์นั้นเป็นภัยที่น่ากลัวที่สุด ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่าทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก อันที่จริงแล้วความทุกข์นั้นก็มิประโยชน์มากเหมือนกัน เพราะถ้าไม่มีความทุกข์ มนุษย์ทั้งหลายก็จะมัวแต่เพลิดเพลินในความสุข ไม่แสวงหาทางที่จะหลุดพ้นจากวัฏสงสาร เพราะมีความทุกข์ จึงมีผู้แสวงหาทางดับทุกข์ และเข้าถึงความดับทุกข์ที่แท้จริงได้ ดังเช่นพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราได้บำเพ็ญมาเป็นแบบอย่าง คือพระองค์ทรงประสบความทุกข์ มีความแก่ ความเจ็บความโศกเศร้าเป็นต้น พระองค์จึงหาทางที่จะพ้นทุกข์ โดยทรงบำเพ็ญเพียรทางสายกลาง ที่เราเรียกว่ามรรคมรรค ๘ หรือเจริญสติปัฏฐาน ๔ จนเกิดวิปัสสนาปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงตามลำดับ จนสำเร็จเป็นพระอรหันตบุคลชั้นสูงสุดกล่าวคือเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในโลกเรียกว่าดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงไม่ต้องมาเกิดอีก พระองค์จึงไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตายอีกต่อไป ลำดับต่อไปผู้วิจยจะได้อธิบายการบวนการดับทุกข์ตามแนวปฏิจจสมุปบาท และตามแนวทางแห่งอริยมาณวปัญหาต่อไป

๑. ปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์

ปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ ก็คือการดับที่ต้นเหตุแห่งทุกข์ ดับที่ปัจจัยแห่งทุกข์ ไม่ใช่ดับที่ตัวทุกข์ เพราะสภาวะธรรมทุกอย่างนั้นเกิดจากเหตุ เมื่อดับเหตุได้แล้ว ผลก็จะดับไปด้วย ส่วนเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นั้น ก็ยังมีปัจจัยที่ทำให้เกิดเหตุที่ทำให้ทุกข์เกิดนั้น คือจะมีเหตุปัจจัย ของ

^{๒๙} พุทธทาส อินทปัญโญ, **ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท ตลตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๔), คำชี้แจงการศึกษาเรื่องปฏิจจจะ หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

เหตุปัจจัย ช้อน ๆ กันสืบกันไปเป็นทอด ๆ อย่างนี้ จนกว่าจะถึงเหตุปัจจัยตัวสุดท้ายคืออริชา เมื่อ
ดับเหตุตัวสุดท้ายคืออริชาได้แล้ว จึงจะดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง (นิพพาน)

ปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ตามพระบาลี^{๓๐}

เพราะอริชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส

และอุปายาสจึงดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ในการที่จะทำลายวงจรการหมุนเวียนแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น จำเป็นที่จะต้อง
เรียนรู้ถึงวงจรการหมุนเวียนของปฏิจจสมุปบาทนั้นก่อน ที่เราเรียกกันว่า วัฏฏะ

คำว่า วัฏฏะ แปลว่า การหมุนเวียน เหมือนกับการหมุนของวงล้อ มีรูปวิเคราะห์
ว่า วัฏฏนติ ปุนปฺปนี อวฏฏนฺตฺติ วัฏฏํ แปลว่า ธรรมเหล่าใดย่อมหมุนเวียนอยู่เรื่อย ๆ ฉะนั้นธรรม
เหล่านั้นชื่อว่า วัฏฏะ

การหมุนเวียนนี้มี ๓ อย่าง คือ

- ๑) กิเลสวัฏ ได้แก่ อริชา ตัณหา อุปาทาน
- ๒) กัมมวัฏ ได้แก่ กัมมภาวะ สังขาร
- ๓) วิปากวัฏ ได้แก่ อุปัตติภาวะ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ชาติ ชรา มรณะ

^{๓๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

อธิบาย ในร่างกายและจิตใจของคนเราทั้งหลาย ยกเว้นของพระอรหันต์แล้ว วัฏฏะทั้ง ๓ ย่อมมีครบบริบูรณ์ คือร่างกายและจิตใจของคนทั้งหลายนี้แหละเป็นวิปากวัฏฏ ความหลง ความอยากได้ ความเห็นผิดที่เกิดอยู่ภายในจิตตสันดานเป็นกิเลสวัฏฏ การกระทำที่ดีไม่ดีด้วยกาย วาจา ใจ ที่คนเรากระทำกันอยู่ทุกวันนี้เป็นกัมมวัฏฏ สภาพทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนผลัดกัน เป็นเหตุเป็นผลอยู่ทุกภพทุกชาติไม่มีที่สิ้นสุด กล่าวคือเมื่อคนเรามีความหลง ความอยากได้ ความเห็นผิด อันเป็นกิเลสวัฏฏประจำอยู่ในจิตตสันดานแล้ว ด้วยอำนาจแห่งกิเลสวัฏฏนี้ย่อมทำให้ผู้นั้นมีการกระทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง อันเป็นกัมมวัฏฏเกิดขึ้น การกระทำต่าง ๆ เหล่านี้แหละจะให้ผลปรากฏขึ้นในกาลข้างหน้า ในเมื่อผู้ตายนั้นจากภพนี้ไปแล้ว ก็ได้ไปเกิดใหม่มีภพชาติใหม่ใน ๓๑ ภูมิ ตามสมควรแก่การกระทำของตน การเกิดใหม่ของรูปนาม ชันธ ๕ ที่เรียกว่า สัตว์ทั้งหลายนี้แหละเป็นวิปากวัฏฏ เมื่อมีวิปากวัฏฏเกิดขึ้นแล้ว กิเลสวัฏฏก็ย่อมเกิดขึ้น โดยอาศัยวิปากวัฏฏเป็นเหตุหมุนเวียนกันไปดังนี้ไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าจะได้เข้าถึงพระนิพพาน การหมุนเวียนของวัฏฏทั้ง ๓ นี้แหละ เมื่อว่าตามโวหารที่ใช้กล่าวกันอยู่ในโลกนี้แล้วก็ได้แก่ ตายแล้วเกิด เกิดแล้วสร้างกรรมใหม่ แล้วก็ตาย ตายแล้วก็เกิดใหม่อีก เกิดแล้วก็สร้างกรรมใหม่อีก แล้วก็ตายอีกหมุนเวียนกันอยู่ ถ้าจะอุปมาแล้วก็เหมือนความเป็นไปของต้นไม้ที่สืบทอดกันอยู่เรื่อย ๆ ไป คือลำต้นเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยเมล็ด เมล็ดเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยยางเหนียวในลำต้น ยางเหนียวที่เกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยลำต้น เมื่อเปรียบเทียบกับวัฏฏะทั้ง ๓ แล้ว วิปากวัฏฏ เปรียบเหมือนลำต้น กิเลสวัฏฏ เปรียบเหมือนยางเหนียว กัมมวัฏฏ เปรียบเหมือนเมล็ด

เมื่อพิจารณาองค์ประกอบวัฏฏะทั้ง ๓ นี้แล้ว จะเห็นได้ว่ากิเลสวัฏฏเป็นตัวสำคัญที่สุด ฉะนั้น ในการทำลายวัฏฏะเพื่อไม่ให้หมุนอีกต่อไป จึงต้องทำลายที่กิเลสวัฏฏ เมื่อกิเลสวัฏฏถูกทำลายแล้ว กัมมวัฏฏและวิปากวัฏฏทั้ง ๒ นี้ก็ถูกทำลายตามไปด้วย^{๓๑}

ฉะนั้น เมื่อจะทำลายกิเลสวัฏฏ (อวิชชา ตัณหา อุปาทาน) จะทำลายอย่างไรก็ดีที่ละองค์ประกอบของกิเลสวัฏฏ คือ

อวิชชา ความไม่รู้ จะทำลายได้ด้วยอรหัตตมรรค^{๓๒} เท่านั้น ตราบใดยังไม่ได้เป็นพระอรหันต์ก็ยังทำลายอวิชชาไม่ได้แบบเด็ดขาด (สมุจเฉตพหาน)

^{๓๑} พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาทที่ปนิ**, หน้า ๑๕๘-๑๕๙.

^{๓๒} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๑๕๖-๑๑๕๗.

อุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น จะทำลายได้ด้วยดับตัณหา เมื่อจะดับอุปาทานก็ให้ไปดูเหตุแห่งอุปาทาน ซึ่งก็คือตัณหา เพราะฉะนั้นข้อนี้ก็ยกไว้ เพราะต้องดับตัณหาให้ได้ก่อน อุปาทานจึงจะดับ

ตัณหา ความทะยานอยาก จะทำลายได้ด้วยดับเวทนา ข้อนี้ต้องอธิบายเพิ่มเติมจึงจะเข้าใจ คือเมื่อจะดับตัณหาให้ไปดับที่เวทนา แต่มีปัญหาคือว่าเวทนาเป็นส่วนของวิปากวัฏฏ คือเป็นส่วนของผล (ทุกขอริยสัจ) ซึ่งเปรียบเหมือนร่างกาย เราจะฆ่ากิเลส แต่ไปทำร้ายร่างกายอย่างนี้ไม่ถูก เพราะทุกชีวิตที่เกิดมาจะต้องมีกลไกเหล่านี้ประกอบไม่เว้นแม้กระทั่งพระอรหันต์^{๓๓} คือ วิญญาณ นาม-รูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ซึ่งเป็นการระบวนการรับรู้ของมนุษย์ทุกชีวิต กล่าวคือ เมื่อมีปฏิสนธิวิญญาณมาเกิด (วิญญาณ) ก็เป็นเหตุให้เกิดร่างกายและจิตใจ (นามรูป) เมื่อมีร่างกายและจิตแล้ว ก็เป็นเหตุให้มีอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ (อายตนะ) ซึ่งทำหน้าที่คอยกระทบกับอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธัมมารมณ์ เมื่ออายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอกและมีวิญญาณมารับรู้ จึงเกิดเป็นผัสสะ^{๓๔} ขึ้นมา (ผัสสะ) เมื่อมีผัสสะเกิดเวทนามาก็คือเกิดตามมา (เวทนา) ทันทีแบบอัตโนมัติ เพราะฉะนั้นการระบวนการนี้เป็นกระบวนการของธรรมชาติเป็นเรื่องที่ทุกชีวิตต้องมี

เพราะฉะนั้นก็มีทางเดียวเท่านั้นที่จะดับตัณหาได้ก็คือ การมีสติตามดูตามรู้ทุกขอันได้แก่ วิญญาณ นาม-รูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ซึ่งเป็นกระบวนการทำงานของวิปากวัฏฏ เพื่อเห็นสามัญญลักษณะ ๓ อย่างคือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน ของ นาม รูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา การเห็นลักษณะที่เป็นจริงของสภาวะธรรมที่มีปัจจัยเข้าปรุงแต่งเหล่านี้ทำให้กิเลสถูกขจัดไป เมื่อหมดอวิชชาที่เป็นมูลเหตุ ตัณหาก็คือไม่สามารถเกิดขึ้นได้ และเมื่อไม่มีตัณหาอุปาทานก็ไม่เกิดขึ้น กรรมวัฏฏจึงไม่ส่งผลเป็นวิปากวัฏฏได้ วัฏฏะทั้งสายจึงสงบลงอย่างนี้

อธิบายให้เห็นภาพชัด ๆ ก็คือ เมื่อตากระทบรูป ก็จะเกิดจักขุวิญญาณไปรับรู้รูป (แสง สี) ที่มาตกระทบที่จักขุประสาท ทำให้เกิดผัสสะ และเวทนาตามมา ถ้าเป็นสุขเวทนา เราก็จะไปชอบใจ ก็เกิดเป็นกามตัณหา ถ้าเป็นทุกข์เวทนา เราก็จะไม่ชอบใจ ก็เกิดเป็นโทสะ หรือถ้าอุเบกขาเวทนาเกิดขึ้นมา เราก็จะเฉย ๆ ซึม ๆ โมหะก็เกิดขึ้นมา กระบวนการเกิดทุกข์ก็เกิดขึ้น เพราะเราไม่มีสติไปคอยตามดูตามรู้กระบวนการเกิดของเวทนา ว่าเวทนามาก็คือเป็นเพียงสักแต่ว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัว ตน เรา เขา ตอนที่เวทนาเกิด เพราะฉะนั้น ตรงรอยต่อระหว่างเวทนา

^{๓๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๔๖.

^{๓๔} พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๖๔.

กับตัณหาที่สำคัญมาก (รอยต่อระหว่างวิปากวิภูกับกิเลสวิภู) ต้องมีสติตามดูตามรู้ให้ทัน ถ้าปล่อยให้ตัณหา (โลภะ) เกิด หรือ โทสะเกิด อวิชชา (ความไม่รู้) ก็เกิดร่วมด้วย เพราะโลภะหรือโทสะ จะทำงานร่วมกับโมหะเสมอ^{๓๕} วงจรปฏิจจสมุปบาทสายทุกข์ก็เกิดขึ้น

เหตุนี้ จึงต้องเจริญสติคอยรับรู้อารมณ์ปัจจุบันเพราะถ้ามีสติอวิชชาที่จะดับ เมื่ออวิชชาดับสังขารก็ดับ เมื่อสังขารดับ วิญญาณก็ดับ เป็นต้น ปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ก็จะเป็นแบบนี้ แต่เป็นการดับแบบตัพทังคปหานคือดับแค่จิตดวงที่ประกอบด้วยสติ (สติสัมปชัญญะ) ถ้าเราเผลอไม่มีสติ ปล่อยให้อวิชชาเกิด กระบวนการแห่งทุกข์ก็เกิดขึ้นตามหลักปฏิจจสมุปบาท เพราะฉะนั้นจึงต้องเจริญสติให้ต่อเนื่องทุก ๆ ขณะจิต จนพัฒนาเป็นมहाสติ ก็จะทำให้วิปัสสนาญาณตามลำดับจนกระทั่งอรหัตตมรรคเกิด ก็จะประหาณอวิชชาได้อย่างเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตปหาน

ในเรื่องการประหาณกิเลสนี้ หลวงพ่อโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ) ได้อธิบายไว้ดังมีข้อความปรากฏว่า

“กระบวนการทางจิตจะต้องจบลงที่เวทนาเท่านั้น ไม่พัฒนาต่อไปเป็นความปรารถนาใด ๆ ทั้งสิ้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมระงับความปรารถนาไม่ให้เกิดขึ้นด้วยการกำหนดรู้ เพื่อให้เห็นพระไตรลักษณ์ของสรรพสิ่งที่มากระทบอายตนะ อันเป็นวิธีเดียวที่จะหลีกเลี่ยงไม่ให้เกิดตัณหาซึ่งเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ เป็นต้น ซึ่งจะนำไปสู่ชราและมรณะตามกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท นี่คือการดับทุกข์ชั่วคราว เป็นตัพทังคปหาน และหากผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงวิปัสสนาญาณในอริยมรรคก็สามารถดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงเป็นสมุจเฉตปหาน”^{๓๖}

อนึ่ง ถึงแม้หากว่าเมื่อเวทนาเกิดแล้ว เรากำหนดไม่ทัน เกิดเป็นตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ (เจตนา) ขึ้นมา จะสร้างวงจรปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ขึ้น ก็ไม่เป็นไร จิตดวงถัดมาเมื่อมีสติตามรู้ทันก็จะสามารถดับอวิชชาได้ที่จิตดวงใหม่นั้น เช่น พอสุขเวทนาเกิดขึ้นกำหนดไม่ทัน เกิดเป็นความชอบใจ (ตัณหา) ขึ้นมา ก็ให้กำหนดตามเห็นความชอบใจนั้นเป็นต้น วงจรปฏิจจสมุปบาทก็จะขาดช่วงลงในจิตดวงถัดมา สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ว่าเมื่อจิตมีราคะ ก็รู้ว่ามีราคะ เมื่อจิตมีโทสะ ก็รู้ว่ามีโทสะ เป็นต้น ถ้าเรามีสติตามรู้ได้ในจิตทุก

^{๓๕} พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาทที่ปณิ**, หน้า ๓๒.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๖.

ดวงอวิชชาที่จะเกิดไม่ได้ตราบเท่าเรามีสติตามรู้ (ตทั้งคปหาน)^{๓๗} แต่ถ้าเผลอลืมตามดูตามรู้ อวิชชา ก็เกิดขึ้นได้อีก สลับกันไปสลับกันมาอย่างนี้ จนกว่าจะดับอวิชชาได้ด้วยอรหัตตมรรค

สรุปแล้วกระบวนการดับทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาทก็คือ การทำลายกิเลสวิชฌอันได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เมื่อไม่มีกิเลสวิชฌ ก็ไม่มีกัมมวิชฌ เมื่อไม่มีกัมมวิชฌ ก็ไม่มีวิปากวิชฌ เพราะเหตุนี้ วัฏสงสารคือวงจรแห่งปัจจุสมุปบาทก็เป็นอันถูกทำลายลงได้อย่างนี้

๒. สติและปัญญาเครื่องดับทุกข์

ในอชิตมานวปัญหา ปรากฏข้อความว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ‘สติเป็นเครื่องกันกระแสวิกเลส ปัญญาเป็นเครื่องตัดกระแสวิกเลส’” อธิบายว่า ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อต้องการดับทุกข์ในวัฏสงสารให้สิ้นเชิง พึงเจริญสติในฐานทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม จนสตินั้นพัฒนา รู้เท่าทันการเกิดดับของกาย เวทนา จิต และธรรมเหล่านั้น ก็จะทำให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ จนกระทั่งวิปัสสนาญาณนั้นแก่กล้า ก็จะตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทพหานได้ ความทุกข์ในวัฏสงสารก็จะหมดสิ้นไป

อุปมาเหมือนชาวนาเกี่ยวข้าว ย่อมใช้มือทั้งสองข้างรวบกำข้าวไว้ แล้วกำให้แน่นด้วยมือข้างเดียว แล้วใช้มืออีกข้างหนึ่งที่ถือเคียวเกี่ยวกำข้าวนั้นฉับไธ โยคีผู้ปฏิบัติธรรมก็ต้องเจริญสติให้รู้เท่าทันกระแสแห่งกิเลส แล้วใช้ปัญญาตัดกระแสแห่งกิเลสนั้นให้ขาดสะบั้นฉับนั้น ชาวนาเปรียบเหมือนโยคีผู้ปฏิบัติธรรม การที่ใช้มือทั้งสองข้างรวบกำข้าวเปรียบเหมือนสติ เคียวเปรียบเหมือนปัญญา กำข้าวเปรียบเหมือนกระแสแห่งกิเลส ดังนั้น ผู้วิจยจะได้อธิบาย สติเป็นเครื่องกันกระแส และปัญญาเป็นเครื่องตัดกระแสกิเลสมีตัณหาเป็นต้น เป็นลำดับต่อไป

๑) สติเป็นเครื่องกันกระแส

สติในที่นี้ก็คือ สติปัฏฐาน ๔ โยคีผู้ปฏิบัติธรรมต้องเจริญสติในฐานทั้ง ๔ เพื่อกำจัดความยินดียินร้ายในโลกเสีย^{๓๘} โดยใช้ธรรม ๓ ประการนี้ในการกำหนดสภาวะธรรมทั้ง ๔ นั้น

(๑) อาตาปี แปลว่า มีความเพียรเครื่องเผากิเลส คือ มีความเพียรชอบ (สัมมปปธาน ๔) คือ

ก. มีความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า เช่น เว้นจากการพูดเท็จที่ตนเคยทำจนชินติดเป็นนิสัย

^{๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒.

ข. มีความเพียรเพื่อไม่ทำกุศลใหม่ เช่น เพียรระวังไม่ให้กุศลใหม่เกิดขึ้นโดยการสำรวมอินทรีย์

ค. มีความเพียรเพื่อทำกุศลใหม่ เช่น หมั่นเจริญสติปัฏฐานที่ตนยังไม่เคยบำเพ็ญมาก่อน

ง. มีความเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า เช่น คุณธรรมอะไรที่ตนได้แล้วต้องรักษาไว้ แล้วทำให้เจริญมากขึ้น^{๓๙}

(๒) สัมปชาโน แปลว่า มีปัญญาหยั่งเห็น หมายความว่า หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงจำแนกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

ก. สภาวลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่มีรูปนามอื่นไม่มี เช่น รูปนามที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มีลักษณะเฉพาะของตัวเอง เช่น ลักษณะเฉพาะของสีไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของเสียง ๆ ไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของกลิ่น ๆ ไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของรส ๆ ไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของสัมผัส คือ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ความโลภมีลักษณะทะยานอยาก แต่ศรัทธามีลักษณะผ่องใส ความโกรธมีลักษณะไม่พอใจ แต่เมตตา มีลักษณะอ่อนโยนปรารถนาดี ความฟุ้งซ่านมีลักษณะซัดส่าย แต่สมาธิมีลักษณะตั้งมั่น เป็นต้น

ข. ลักษณะทั่วไป คือ รูปนามทุกอย่างที่เกิดในทุกทวารทั้งภายในภายนอก มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทุกสรรพสิ่งในสากลจักรวาลล้วนตกอยู่ในลักษณะทั่วไปอันได้แก่ความไม่เที่ยง คือความเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่จีรังยั่งยืน ความทุกข์ คือ ความทนอยู่ไม่ได้ในสภาพเดิมที่เริ่มเกิดขึ้น ความไม่ใช่ตัวตน คือ ความไม่อยู่ในอำนาจของตนที่ต้องการจะเที่ยงและเป็นสุขเสมอ ลักษณะทั่วไปนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าไตรลักษณ์

สมมติบัญญัติที่ทุกคนรับรู้ในเวลาทั่วไปนั้น เปรียบเหมือนเปลือกไม้ สภาวลักษณะของรูปนามเหมือนเนื้อไม้ สามัญญลักษณะเหมือนแก่นไม้ โดยปกติเราต้องถากเปลือกไม้และเนื้อไม้ออกก่อน จึงจะได้แก่นไม้ ในทำนองเดียวกัน เราต้องเพิกถอนสมมติบัญญัติก่อน แล้วรับรู้สภาวลักษณะเป็นเบื้องต้นแรก ต่อมาจึงจะหยั่งรู้สามัญญลักษณะ^{๔๐}

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารากวีวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๐.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๓๒.

(๓) สติมา แปลว่า มีสติ คือ มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนกระทั่งหลับสนิท สติเหมือนการสีไม้อย่างต่อเนื่อง สมาธิเหมือนความร้อนที่ได้รับจากการสีไม้ ปัญหาเหมือนไฟที่เกิดจากความร้อน กล่าวคือในอินทรีย์ทั้ง ๕ อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ศรัทธาเป็นเหตุให้เกิดวิริยะ วิริยะเป็นเหตุให้เกิดสติ สติเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ สมาธิเป็นเหตุให้เกิดปัญญา และปัญญาเป็นเหตุให้เกิดศรัทธา ดังนั้นเป็นต้น อินทรีย์ ๕ เหล่านี้เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน^{๔๑}

การเจริญสติจึงมีประโยชน์ทำให้เกิดจิตตั้งมั่นมีสมาธิ เพื่อการพัฒนาปัญญา ต่อมา อุปมาเหมือนน้ำใสที่ตะกอนนอนก้นย่อมแสดงสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ในน้ำได้ หรือเหมือนการกักไข่ของแม่ไก่เป็นเวลานาน ย่อมจะทำให้ยางเหนียวคือตัณหาเหือดแห้งไป ทำให้จ้องปากและกรงเล็บที่เหมือนวิปัสสนาญาณของลูกไก่แข็งขึ้น และในที่สุดลูกไก่คือเหล่าสัตว์ก็จะเจาะเปลือกไข่ที่เหมือนอวิชชาซึ่งหุ้มห่อตนไว้ออกจากฟองไข่คือภพได้ สมดังพุทธภาษิตที่ตรัสเกี่ยวกับปัญญาว่า “สมาธิที่อบรมด้วยศีล มีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่อบรมด้วยสมาธิ มีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่อบรมด้วยปัญญา ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”^{๔๒}

สติปัฏฐาน มี ๔ ประการ ได้แก่

(๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๔๓} มีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ โดยทรงจำแนกไว้เป็น ๖ หมวด คือ

๑.๑) พิจารณาลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ให้เห็นการไหลเข้า ไหลออกติดต่อกันเป็นลำ ยาว สั้น สลับกันไป

๑.๒) พิจารณาอิริยาบถ คือ พิจารณาอิริยาบถใหญ่ คือ การเดิน ยืน นั่ง นอน ให้รู้ความเป็นไปของอิริยาบถนั้น ๆ

๑.๓) พิจารณาสัมผัสัญญะ คือ พิจารณาความรู้สึกรู้ตัวในการเคลื่อนไหวทางกาย เช่น การก้าวไป การถอยกลับ การคู้แขนเข้า การเหยียดแขนออก โดยกำหนดให้รู้ทันทุกอากัปภิกิริยานั้น ๆ

^{๔๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสราวิวงศ์, หน้า ๓๓-๓๔.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๘๙.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๗-๑๑๒/๑๐๒-๑๐๙.

๑.๔) พิจารณาสั่งปฏิภูม คือ พิจารณาอาการ ๓๒ ในกายของตนมี ผม ขน เล็บ ฟัน หนังเป็นต้น ให้เห็นว่าเป็นของน่าเกลียด

๑.๕) พิจารณาธาตุ คือ พิจารณา ดิน น้ำ ไฟ ลม ในกายของตน ให้เห็นโดยความเป็นธาตุ เหมือนคนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโคนั่งแบ่งอวัยวะของโคที่ฆ่าแล้ว ออก เป็นส่วน ๆ อย่างชำนาญ

๑.๖) พิจารณาซากศพ ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ กัน ถึง ๙ ลักษณะ เช่น ซากศพที่ตายแล้ว ๑ วันถึง ๓ วัน แล้วนำมาเปรียบเทียบกับกายของตนว่ามีสภาพ อย่างเดียวกัน

(๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๔๔} มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ทรงจำแนกไว้ ๙ ประการ คือ

๒.๑) เมื่อเสวยสุขเวทนาอยู่ ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยสุข-
เวทนา

๒.๒) เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนา

๒.๓) เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวย-
อทุกขมสุขเวทนา

๒.๔) เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยสุข-
เวทนามีอามิส

๒.๕) เมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวย-
สุขเวทนาไม่มีอามิส

๒.๖) เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวย-
ทุกขเวทนามีอามิส

๒.๗) เมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวย-
ทุกขเวทนาไม่มีอามิส

๒.๘) เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลัง-
เสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส

๒.๙) เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลัง-
เสวย อทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๙-๑๑๐.

(๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๔๕} มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ทรงจำแนกไว้ ๑๖ ประการ คือ

- ๓.๑) เมื่อจิตมีราคะเป็นต้นเกิดขึ้น ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตมีราคะ
- ๓.๒) เมื่อจิตปราศจากราคะ ก็มีสติกำหนดรู้ว่าจิตปราศจากราคะ
- ๓.๓) เมื่อจิตมีโทสะเกิดขึ้น ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตมีโทสะ
- ๓.๔) เมื่อจิตปราศจากโทสะ ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโทสะ
- ๓.๕) เมื่อจิตมีโมหะเกิดขึ้น ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตมีโมหะ
- ๓.๖) เมื่อจิตปราศจากโมหะ ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
- ๓.๗) เมื่อจิตหดหู่ท้อถอย ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตหดหู่ท้อถอย
- ๓.๘) เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน
- ๓.๙) เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตเป็นมหัคคตะ
- ๓.๑๐) เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
- ๓.๑๑) เมื่อจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
- ๓.๑๒) เมื่อจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่น

ยิ่งกว่า

- ๓.๑๓) เมื่อจิตสงบแล้ว (สมาhitจิต) ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตสงบ
- ๓.๑๔) เมื่อจิตไม่สงบ (อสมาhitจิต) ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตไม่สงบ
- ๓.๑๕) เมื่อจิตพ้นจากกิเลสแล้ว ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตพ้นจาก

กิเลสแล้ว

- ๓.๑๖) เมื่อจิตไม่พ้นจากกิเลสแล้ว ก็มีสติกำหนดรู้ว่า จิตไม่พ้น

จากกิเลส

(๔) ฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๔๖}

มีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ทรงจำแนกไว้ ๕ หมวด คือ

๔.๑) หมวดนิรวณ คือ ธรรมเป็นเครื่องขวางกั้น หรือห้ามไม่ให้บรรลुकุศลธรรม มี ๕ ประการ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกัจะ วิจิกิฉา

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๕-๑๓๕/๑๑๒-๑๒๘.

๔.๒) หมวดชั้นร คือ กองอุปาทานชั้น ๕ กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๔.๓) หมวดอายตนะ คือ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณ

๔.๔) หมวดโพชฌงค์ คือ องค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ ๗ ประการ คือ สติ อัมมวชิระ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

๔.๕) หมวดสังขะ คือ สภาวะธรรมที่เป็นจริงอันประเสริฐ มี ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

สรุปเมื่อเจริญสติในฐานทั้ง ๔ อยู่ กระแสแห่งกิเลสทั้งหลายมีกระแสแห่งตัณหาเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เป็นการหลุดพ้นแบบชั่วคราว เรียกว่า ตังคปหาน คือย่อมประหาณหรือกั้นกิเลสจำพวกปริยภูฐานกิเลสได้เพียงชั่วขณะที่เจริญสติอยู่ พอประมาทหรือปล่อยสติ กิเลสก็ยังคงกลับมาเกิดได้อีก ยังไม่ทำลายกิเลสเป็นแบบสมุจเฉทปหาน ต้องอบรมสติให้ต่อเนื่องมากขึ้นจนปัญญาแก่กล้าจึงจะทำลายกิเลสที่เป็นอนุสัยได้อย่างสิ้นเชิง

๒) ปัญญาเป็นเครื่องตัดกระแสกิเลสมีตัณหาเป็นต้น

ปัญญาในที่นี้ได้แก่วิปัสสนาปัญญาที่อบรมมาจากการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ โยคาวจรบุคคลผู้เจริญสติปัฏฐานอยู่อย่างต่อเนื่อง บรรลุมรรคผลนิพพานเมื่อเจริญสติติดต่อกันอย่างนี้จนอินทรีย์แก่กล้า วิปัสสนาญาณก็จะเกิดขึ้นมาตามลำดับจนกระทั่งประหาณกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานได้ สมดังพุทธภาษิตที่ว่า ปัญญาตัดกระแสกิเลสเหล่านั้นได้^{๔๗}

ผลจากการเจริญสติ จนเป็นมหาสติก็จะเกิดปัญญาที่ยังเห็นรูปนามตามความเป็นจริงซึ่งเป็นกระบวนการดับทุกข์ ที่เรียกว่า โสฬสญาณ^{๔๘} (ญาณ ๑๖) ๆ ได้แก่

- (๑) นามรูปปริจเฉทญาณ (ปัญญากำหนดรู้รูปและนาม)
- (๒) ปัจจยปริคคหญาณ (ปัญญากำหนดรู้ปัจจัยแห่งรูปและนาม)
- (๓) สัมมสนญาณ (ปัญญากำหนดรู้รูปนามโดยอาการที่ปรากฏเป็นพระไตรลักษณ์)
- (๔) อุทัพพญาณ (ปัญญากำหนดรู้ความเกิดดับแห่งรูปนาม)
- (๕) ภังคญาณ (ปัญญากำหนดรู้ความแตกสลายไปแห่งรูปนาม)

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๓/๕๔.

^{๔๘} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๔๖.

- (๖) ภยญาณ (ปัญญากำหนดเห็นรูปนามเป็นภัยที่น่ากลัว)
- (๗) อาทีนวญาณ (ปัญญากำหนดเห็นโทษแห่งรูปนาม)
- (๘) นิพพิทาญาณ (ปัญญากำหนดรู้ความเบื่อหน่ายในรูปนาม)
- (๙) มุญจิตุกัมมตาญาณ (ญาณที่ปรารถนาใคร่จะหลุดพ้นออกไปจากรูปนาม)
- (๑๐) ปฏิสังขยาญาณ (ญาณที่พิจารณารูปนามโดยอารมณ์พระไตรลักษณ์อีกครั้งหนึ่ง)
- (๑๑) สังขารูปেকขาญาณ (ญาณที่วางเฉยในสังขารูปนาม)
- (๑๒) อนุลอมญาณ (ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นคล้อยไปตามอริยสัจญาณ)
- (๑๓) โคตรภูญาณ (ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุณฺณเป็นโคตรอริยชน)
- (๑๔) มัคคญาณ (ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพานและตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉตพหวน)
- (๑๕) ผลญาณ (ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข)
- (๑๖) ปัจจเวกขณญาณ (ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นในมรรคจิต, ผลจิต, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่)

ญาณ ๑๖ นี้ แบ่งออกเป็น ๓ ระดับ^{๔๙} คือ

- (๑) ญาณระดับต่ำ หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณ ๒ ญาณนี้ไม่จัดเป็นวิปัสสนาญาณแท้ เพราะยังเจือด้วยจินตามยปัญญาอยู่
- (๒) ญาณระดับกลาง หมายถึง อุทฺธัพพญาณ ญาณนี้จัดเป็นวิปัสสนาญาณขั้นแรก เพราะเริ่มละบัญญัติอารมณ์แล้วเข้าสู่ปรมัตถอารมณ์
- (๓) ญาณระดับสูง หมายถึง ภังคญาณเป็นต้นไป เพราะเป็นญาณที่ค้นหาและทิวฐิไม่เข้าไปอิงอาศัย เป็นการปฏิบัติที่มุ่งตรงสู่พระนิพพาน

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๖๙-๗๐.

ญาณ ๑๖ นั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้

(๑) นามรูปปริจเฉทญาณ^{๕๐} คือ ปรีชาญาณกำหนดรูปรูปนาม จนสามารถกำหนดรู้ได้ว่า มีเพียงรูปรูปนามโดยปราศจากสมมติบัญญัติที่เป็นบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี การกำหนดรูปรูปนามนั้นเป็นการรู้ลักษณะพิเศษ คือ สภาวะลักษณะของรูปรูปนามอย่างแท้จริง กล่าวคือ รูปเป็นสภาวะแปรปรวนและไม่รู้อารมณ์ นาม เป็นสภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ คือ รู้อารมณ์

อุปมาเหมือนหุ่นกระบอก^{๕๑} ที่เขาแสดงผูกเป็นเรื่องให้ประชาชนชมในงานมหรสพต่าง ๆ ก็หุ่นกระบอกนั้นมันเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวเองไม่ได้ เวลาที่เขาไม่ได้แสดงก็นิ่งอยู่อย่างนั้น แต่พอถึงเวลาแสดง กลับกลายเป็นตัวพระเอก นางเอก ตัวโกง ตัวตลก ยืนบ้าง นั่งบ้าง วิ่งบ้างเป็นไปตามอำนาจผู้แสดงคือศิลปินผู้เป็นคนชักสาย รวากะว่าเคลื่อนไหวได้เอง กวาดแกว่งเองได้ อุปมานี้ฉันใด แม้นามรูปก็ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้วมีสภาวะคล้ายหุ่นกระบอก คือเมื่อแยกออกจากกันแล้วก็เป็นสิ่งว่างเปล่า ไร้ชีวิตไหวติงไม่ได้ แต่ด้วยอาศัยอำนาจเกาะกุมประชุมกันเข้า ก็เลยแสดงอาการต่าง ๆ ได้ เช่น ยืนบ้าง เดินบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง โกรธบ้าง รักบ้าง

นอกจากนั้น วิปัสสนาญาณนี้ยังเป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษของรูปรูปนามแต่ละอย่าง เช่น ความแข็งอ่อนเป็นลักษณะของธาตุดิน การกระทบเป็นลักษณะพิเศษของผัสสะ การเสวยเป็นลักษณะพิเศษของเวทนา การจำได้หมายรู้เป็นลักษณะพิเศษของสัญญา การรู้อารมณ์เป็นลักษณะพิเศษของวิญญาน

อีกนัยหนึ่ง ลักษณะพิเศษของรูปรูปนามดังกล่าวปรากฏในปัจจุบันขณะที่ประกอบด้วยขณะจิต ๓ ขณะ คือ อุปาทาขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิตีขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ไม่ปรากฏในอดีตที่ดับไปแล้ว และอนาคตที่ยังมาไม่ถึง ดังนั้น จึงควรกำหนดรูปรูปนามในปัจจุบันเท่านั้น

เมื่อบรรลุนาญานนี้แล้ว ก็จะเห็นคนทั้งหลายเป็นสักแต่ขั้น ๕ หรือรูปรูปนามเท่านั้น ความเห็นเช่นนี้เรียกว่า ทิฏฐิวิสุทธิ เป็นวิสุทธิข้อที่ ๓ ในวิสุทธิ ๗ เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์หมดจดคือเห็นถูกต้อง ตามความจริงนับเป็นวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิเบื้องต้น

^{๕๐} พระโสมณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (นครปฐม: หจก. ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๙๒.

^{๕๑} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๙), **วิปัสสนาทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๕), หน้า ๘๘-๘๙.

(๒) ปัจจัยปริศคหญาณ^{๕๒} คือ ปัญญากำหนดรู้ปัจจัยแห่งรูปและนาม ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อบรรลุถึงญาณนี้แล้ว ย่อมเข้าใจได้ว่ารูปนามล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน ปราศจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่บันดาลให้เกิดขึ้น แม้ในอดีตที่ล่วงมาแล้ว รูปนามก็เป็นเหตุผล แก่กันและกันอย่างนี้ และจะเป็นอย่างนี้ตลอดไป แม้ในกาลอนาคตข้างหน้า แล้วก็จะสิ้นความ สงสัยว่า เดียวนี้เราเป็นอะไร เคยเป็นอะไรมาแล้ว และจะเป็นอะไรอีกต่อไปในอนาคต หรือเรามา จากไหน และจะไปที่ไหนต่อไปอีก ความสงสัยเหล่านี้ย่อมจะหมดสิ้นไป เพราะได้รู้เห็นปัจจัยของ นามรูปแจ้งชัดแล้ว ความรู้เห็นเช่นนั้น เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ ในวิสุทธิ ๗

ผู้ประกอบด้วยญาณนี้ ชื่อว่า จุฬโสตาบัน ดังหลักฐานในคัมภีร์วิสุทธิ- มรรค ว่า “อิมินา ปน ภาณณ สมณนาโค วิปัสสโก พุทธสาสเน ลหุสสาโส ลหุติฏฐโง นียตติโก จุฬโสตาปนโน นาม โหติ แปลว่า ผู้เจริญวิปัสสนาที่เพียบพร้อมด้วยญาณนี้ย่อมได้รับความเบาใจ และได้รับที่พึงในคำสอนของพระพุทธเจ้า ชื่อว่าพระจุฬโสตาบันผู้จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน”^{๕๓}

พระจุฬโสตาบันจะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอนในภพที่สอง (ภพหน้า) แต่ ไม่แน่นอนในภพที่สาม (ภพถัดไปจากภพหน้า) เป็นต้นไป เพราะขนาดพระโพธิสัตว์เองเคยบวชเป็น ภิกษุมาแล้ว ๔ ชาติ แล้วได้เจริญวิปัสสนาบรรลุถึงสังขารุเพกขาญาณซึ่งสูงกว่าปัจจัยปริศคหญาณ แต่ก็ยังเคยเกิดในอบายภูมิในภพถัด ๆ มา^{๕๔}

(๓) สัมมสนญาณ^{๕๕} คือ ปัญญาพิจารณาความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ ตัวตน หลังจากเห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์นั้นแล้ว หมายความว่า ผู้ที่รู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น จากประสบการณ์ของตนแล้วย่อมอนุมานรู้ลักษณะดังกล่าวของรูปนามที่ตนมิได้เห็นประจักษ์ ดัง คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า^{๕๖} ปัญญาในการกำหนดรวมสภาวะธรรมอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ (ปัญญาในการพิจารณา)

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุปัจจัยปริศคหญาณอย่างยิ่งยวดแล้วย่อมรู้เห็น ความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะ ทำให้ทราบว่า รูปนามที่พบอยู่นั้นเกิดขึ้นเพียง

^{๕๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวงศ์ปฏิบัติ**, หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^{๕๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๗๑, พระพุทธโฆสะ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระ พุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๐๐๘.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญ เล่ม ๒**, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒-๒๑๐.

^{๕๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑.

ชั่วขณะแล้วดับไป จึงเข้าใจไตรลักษณ์ว่ารูปนามไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป มีสภาพเป็นทุกข์ เพราะถูกความบีบคั้นอยู่เสมอ และไม่ใช่อัตถ์ เพราะไม่อาจบังคับให้เที่ยงและเป็นสุขได้

ผู้ที่เข้าใจอย่างนี้เพียงครั้งเดียวหรือหลายครั้งย่อมพิจารณาโดยอนุมานรู้รูปนามทั้งหมดได้ว่า รูปนามที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหมดมีสภาพอย่างนี้ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ โดยเปรียบเทียบกับรูปนามปัจจุบันที่ตนรู้เห็นประจักษ์ ดังนั้น สัมมสนญาณจึงเป็นปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหมดโดยรวมว่าเป็นไตรลักษณ์ ไม่ใช่การกำหนดรู้ลักษณะพิเศษของรูปนามทีละอย่างในปัจจุบันขณะ

ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ นามรูปปัจจัยปริคคญาณ สัมมสนญาณทั้ง ๓ นี้ ล้วนเป็นญาณที่อาศัยสุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา ก็สัมมสนญาณนี้ สงเคราะห์เข้าใน มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ^{๕๗}

(๔) อุทยัพพญาณ^{๕๘} คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดและดับแห่งรูปนามปัจจุบันที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเหมือนผุดขึ้นแล้วดับไปสลายไปทันที หรือเหมือนสะเก็ดไฟดับวูบไป ผู้ที่บรรลุสัมมสนญาณสามารถรู้เห็นพระไตรลักษณ์ของรูปนามในปัจจุบันโดยประจักษ์และอนุมานรู้พระไตรลักษณ์ของรูปนามอื่นได้โดยไม่ต้องจดจ้องมากนัก ในลำดับขั้นวิปัสสนูปกิเลส คือ ความวางเฉยด้วยเห็นแจ้งประจักษ์ในความเกิดขึ้นและดับไปอันเป็นเบื้องต้นและที่สุดของรูปนามในปัจจุบันขณะย่อมเกิดขึ้น วิปัสสนูปกิเลสดังกล่าวได้ชื่อว่าอุทยัพพญาณ ๆ มี ๒ อย่างคือ

ก. ตรุณอุทยัพพญาณ คือ อุทยัพพญาณอย่างอ่อนที่ยังมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดปะปนอยู่ เรียกว่ามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ อยู่ในระหว่างวินิจฉัยว่า ทางหรือมิใช่ทาง เมื่อติดใจในวิปัสสนูปกิเลสเรียกว่า อมัคคะ ถ้าไม่ติดใจก็เรียก มัคคะ

ข. พลวอุทยัพพญาณ คือ อุทยัพพญาณอย่างแก่ปัญญาที่เห็นความเกิดดับของรูปนามผ่านอุปสรรคอันตราย คือผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้ดำเนินไปตามมัคคปฏิบัติโดยตรง ลำดับต่อไปจะได้อธิบายวิปัสสนูปกิเลสแต่ละอย่าง

^{๕๗} ฝ่ายวิชาการอริยธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๑๕.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๒๑๓.

วิปัสสนูปกิเลส^{๕๙} ๑๐ ประการ คือ

๑. โสภาส คือ แสงสว่าง ได้แก่ วิปัสสนาญาณ หมายถึง แสงสว่างในวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนาญาณเกิดขึ้น โยคาวจรก็คิดว่า “แสงสว่างเช่นนี้ไม่เคยปรากฏแก่ตัวเราเลย เราคงบรรลุธรรมผลแน่แล้ว” เมื่อโยคาวจรมีความคิดเช่นนี้ก็ถือเอาสิ่งมิใช่ธรรมว่าเป็นมรรค สิ่งมิใช่ผลว่าเป็นผล จึงเป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณก้าวออกไปนอกทางที่ถูกต้อง เพราะโยคาวจรละทิ้งอารมณ์ของวิปัสสนาเดิม หรือมูลกรรมฐานเดิมเสียแล้วกลับนั่งขึ้นชมวิปัสสนาญาณอยู่ด้วยอำนาจของตัณหา มานะ และทิฐิ

๒. ญาณ หมายถึง วิปัสสนาญาณ ในขณะที่โยคีบุคคลกำลังเทียบเคียงไตร่ตรองรูปธรรมนามธรรมทั้งหลายอยู่นั้น ญาณ ซึ่งมีกระแสอันปราดเปรียวแหลมคม แก่กล้าชัดเจน ก็บังเกิดขึ้น ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชดออกไป

๓. ปิติ หมายถึง ความอิ่มที่ประกอบด้วยวิปัสสนา ปิติที่เกิดขึ้นในระยนี้มี ๕ อย่าง คือ (๑) ขุพทกัปติ ความเอิบอิ่มเล็กน้อย (๒) ขณิกัปติ ความเอิบอิ่มที่เพิ่มพูนทุกขณะ (๓) โอกันติกาปติ ความเอิบอิ่มชานชื่น (๔) อุพเพกคาปติ ความเอิบอิ่มโลดแล่น (๕) ผรณาปติ ความเอิบอิ่มซาบซ่าน

๔. ปัสสัทธิ หมายถึง ความสงบในวิปัสสนา เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติวิปัสสนากำลังนั่งเล่นอยู่ในที่พักกลางคืนหรือกลางวันก็ตาม ในขณะนั้นทั้งกายและใจของโยคีจะปราศจากสิ่งรบกวนเหล่านี้ คือ (๑) ความกระวนกระวาย (๒) ความหนัก (๓) ความแข็งกระด้าง (๔) ความไม่ควรแก่งาน (๕) ความเจ็บไข้ (๖) ความคดโกง แต่ว่ากายของโยคีท่านนั้นจะประกอบไปด้วยคุณคือ (๑) ความสงบ (๒) ความเบา (๓) ความอ่อน (๔) ความควรแก่งาน (๕) ความผ่อนคลาย (๖) ความเที่ยงตรง เมื่อโยคีได้รับความอนุเคราะห์จากปัสสัทธิเช่นนี้แล้ว ก็จะมีคามเพิลิตเพลินยินดีที่มีใช้เกิดแก่มนุษย์ทั่วไป

๕. สุข หมายถึง ความสุขที่ประกอบด้วยวิปัสสนา คือในขณะที่โยคีผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนากำลังปฏิบัติอยู่นั้น ความสุขอันประณีตยิ่งก็บังเกิดขึ้นท่วมท้นไปทั่วสรีรกายเป็นสุขท่วมท้นหัวใจ ไม่สามารถที่จะบรรยายให้ถูกต้องได้ เพราะเป็นสุขที่มีรสอันล้ำลึกแปลกประหลาด เป็นสุขที่ประเสริฐกว่าความสุขธรรมดาที่มนุษย์พบเห็น ฉะนั้น ถ้ามโนสการไม่ดีจะทำให้โยคีเข้าใจผิดดังกล่าวแล้ว

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน ฝ่ายวิชาการอธิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๐-๑๒๕.

๖. อธิโมกข์ หมายถึง ความเชื่อ หรือศรัทธาที่สัมปยุตด้วย วิปัสสนานั่นเอง อธิโมกข์ที่เป็นวิปัสสนูปกิเลสนี้เป็นความผ่องใสอย่างยิ่งของจิตและเจตสิกที่เป็น ศรัทธาที่มีกำลัง เพราะจิตและเจตสิกผ่องใสเป็นอย่างยิ่งด้วยอำนาจศรัทธากล้าพาให้นึกคิดไป ไหฺญโต เช่น คิดถึงคนทั้งหลายอยากให้เขาได้กรรมฐานอย่างตนบ้าง เช่น คนที่รักใคร่ชอบพอบิดา มารดา อุปัชฌายจารย์ อันศรัทธาชนิดนี้มีความรุนแรงมาก ขนาดที่ว่าแม้ท่านผู้มีคุณเหล่านั้นได้ตาย ไปแล้วตนก็แทบจะไปชนกระดูกท่านเหล่านั้นมาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเหมือนตนบ้างทีเดียว เมื่อคิดเพเลิดเพลินไปด้วยศรัทธาอันแรงกล้า โยคีนั่นก็เลยลืมอารมณ์กรรมฐานคือการตั้งสติกำหนด ทำให้กรรมฐานบกพร่อง อันที่จริงศรัทธาที่เกิดขึ้นกับโยคีเป็นของดี เพราะเป็นศรัทธาที่เกิดขึ้นใน ขณะที่จิตบริสุทธิ์ผุดผ่องซึ่งคนธรรมดาจะเกิดศรัทธาขนาดนี้ไม่ได้ แต่ที่เป็นวิปัสสนูปกิเลสก็ เพราะว่าเมื่อจิตเพเลิดเพลินไปด้วยศรัทธาก็ทำให้ละเลยกรรมฐาน คือการตั้งสติกำหนดทำให้ เสียเวลาในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานและเมื่อมนสิการไม่ดี มีตัณหา มานะ ทิฏฐิ เข้ามาประสม ด้วย ก็จะทำให้การบำเพ็ญไม่มั่นคง หรือไม่ก้าวหน้าไปเท่าที่ควร

๗. ปคคาหะ หมายถึง ความเพียร ที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา ซึ่งเป็น ความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไปไม่ถึงเกินไปประคับประครองไว้เป็นอย่างดี พยายามในการปฏิบัติ วิปัสสนาอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย แต่ก่อนอาจารย์จะคอยเตือนให้พยายามทำความเพียรก็รู้สึกว่ายากเหน็ดเหนื่อยอ่อนเพลีย หหมดความเพียร แต่บัดนี้ความคิดเช่นนั้นหายไปสิ้น เกิดความขยันเป็น พิเศษจนทำให้ตนเองแปลกใจว่า เหตุใดตนจึงได้มีวิริยะมากไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยในการปฏิบัติเช่นนี้ และเมื่อมนสิการไม่ดีก็จะเข้าใจตนเองผิดไปว่าได้มรรค ผล นิพพานแล้ว ปคคาหะคือความเพียรจึง เป็นวิปัสสนูปกิเลส

๘. อุပ္ภูฐาน หมายถึง สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา ซึ่งเป็นสติที่เข้าไป ตั้งอยู่อย่างดีมั่นคงฝังลึกไม่หวั่นไหว ประดุจภูเขาหลวง สติอันเป็นอุပ္ภูฐานะนี้เกิดแก่โยคีแล้ว โยคีรำพึงหรือนึกถึงอารมณ์ใดอารมณ์นั้นก็โลดแล่นเข้าไปอยู่ด้วยสตินั้น ประหนึ่งปรโลกปรากฏแก่ บุคคลผู้มีทิพยจักขุ

๙. อุเบกขา หมายถึง วิปัสสนูปเพกขา และ อาวัชขูปเพกขา วิปัสสนูปเพกขา ได้แก่ ความเป็นกลางในสังขารทั้งปวง ส่วนอาวัชขูปเพกขา ได้แก่ ความเป็นกลางที่เกิดขึ้น ในมโนทวารนั่นเอง อุเบกขาทั้งสองนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่โยคิบุคคลผู้ซึ่งเริ่มบำเพ็ญวิปัสสนา และเมื่อ อุเบกขากำลังดำเนินไปอย่างนี้ โยคีรำพึงถึงอารมณ์ใด อุเบกขานั้นก็ดำเนินไปอย่างแก่กล้าแหลมคม ไม่ยินดียินร้ายต่อทุกสิ่งเหมือนคนไม่มีกิเลส ไม่สะดุ้งสะเทือนต่ออารมณ์ทุกชนิดเป็นอุเบกขาที่มี กำลังแรงกล้า แม้จะมีอารมณ์ใดมากระทบก็ไม่หวั่นไหววางเฉยเสียได้ทุกประการจนตนเองก็แปลก

ใจในภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ยิ่งนัก ถ้ามโนสการไม่ดีก็ทำให้เข้าใจผิดว่าตนเป็นพระอรหันต์แล้ว เพราะวางเฉยได้ ไม่ยินดียินร้ายเลย ความหมกมิดกิเลสได้มรรคผลนิพพานเป็นอย่างนี้หนอ นี่เรียกว่ามี ตัณหาเข้าแทรก

๑๐. นิกันติ หมายถึง วิปัสสนานิกันติ หรือความพอใจยินดีใน วิปัสสนา นิกันตินี้เป็นสภาพที่มีอาการสงบสุข และเมื่อเกิดแก่โยคีแล้ว ย่อมทำความจิตใจหรือ อาลัยต่อวิปัสสนูปกิเลส มีโอกาสเป็นต้น นิกันติในวิปัสสนานี้เป็นความยินดีพอใจที่ใคร ๆ ไม่ สามารถกำหนดรู้ได้ว่าเป็นกิเลส

ที่จริงแล้ว วิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ ข้อต้นนั้นไม่ได้เป็นอกุศล แต่เป็นที่อาศัย ของกิเลส คือ ตัณหา มานะ ทิณฺณิ เพราะฉะนั้น คุณวิเศษทั้ง ๙ นั้นจึงกลายเป็นวิปัสสนูปกิเลสไป แต่พอผ่านอุทฺทยัพพญาณนี้ไปแล้ว ธรรม ๙ อย่างนี้จะกลับดีวิเศษยิ่งขึ้นไป เพราะบางข้อนับใน โพชฌงค์องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้ ส่วนนิกันติเป็นอกุศลด้วย เป็นที่อาศัยของอุปกิเลสด้วย คือเป็นที่ อาศัยของตัณหา มานะ และทิณฺณิด้วย^{๖๐}

สรุป วิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้มีความเพียร เจริญวิปัสสนาในเมื่อได้บรรลุถึงอุทฺทยัพพญาณที่ยังอ่อนอยู่ ถ้าผู้มีความเพียรนั้นพลาดพลั้งต่อ วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้แล้ว ก็ย่อมเข้าถึงสภาวะที่ไม่สามารถบำเพ็ญความเพียรต่อไปได้ เพราะเข้าใจ ผิดคิดว่าตนสำเร็จแล้ว ตนสิ้นกิเลสเป็นพระอรหันต์แล้ว อันเป็นเหตุให้ได้รับความอึดอัดใจ ขาด ความเพียรที่จะปฏิบัติต่อไป แต่ถ้ามีอุปนิสัย วาสนา บารมีมาแต่อดีตชาติ คือเป็นบุคคลที่ควรบรรลุ มรรคผลเพราะปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ และสามารถพาตนให้ผ่านวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไปได้แล้ว วิปัสสนาญาณก็จะดำเนินไปตามแนวทางแห่งรูปนาม มีอาการเกิดดับชัดเจน และจะชัดเจนยิ่ง ๆ ขึ้น ซึ่งเป็นลักษณะแสดงว่า ผู้ประกอบความเพียรวิปัสสนานั้นได้บรรลุถึงอุทฺทยัพพญาณอย่างแก่ เต็มที่แล้ว รอเวลาที่จะก้าวขึ้นสู่ญาณเบื้องสูงต่อไป

(๕) ภัคฺคญาณ^{๖๑} หมายความว่า เป็นญาณที่พิจารณาเห็นการดับไปของ รูปนามโดยส่วนเดียว ก็เมื่อโยคาวจรกำหนดซึ่งใจไตร่ตรองในรูปนามทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตาอยู่เสมอ ๆ วิปัสสนาญาณก็มีกำลังแก่กล้าขึ้น สภาวะของสังขารทั้งหลายปรากฏ รวดเร็วมาก ทำให้วิปัสสนาญาณกำหนดไม่ทันความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป หรือนิมิตของ

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙), **วิปัสสนาทีปนิ**, หน้า ๑๗๓-๑๗๖.

^{๖๑} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๓๑.

สังขารทั้งหลาย สติและวิปัสสนาญาณคงกำหนดตั้งมั่นอยู่เฉพาะนิโรธ คือความสิ้นไป ความเสื่อมไป หรือความแตกทำลายไปของสังขารทั้งหลายเพียงอย่างเดียว

เมื่อสมาธิญาณแก่กล้าแล้ว สังขารอารมณ์ทั้งหลายย่อมปรากฏแก่โยคีผู้ปฏิบัติ โดยอาการที่หายไป ๆ จนเมื่อเวลาเกิดขึ้นหรือตั้งอยู่ก็ไม่เห็นเลย ถึงสันตติความสืบทอดความเป็นไป ก็ขาดตอน สันฐานก็ปรากฏอาการหายไปจะกำหนดได้ก็เพียง “นิโรธ” ที่มีความสิ้นไป เสื่อมไปและแตกดับไปเท่านั้น

การเจริญวิปัสสนาจนถึงภังคญาณทำให้เกิดอานิสส ดังนี้^{๖๒}

- ก. ละภวทัญญู (คือความเห็นในความมีและไม่มีแห่งภพ)
- ข. ละความอาลัยรักใคร่ในชีวิต
- ค. ประกอบความเพียรมั่นคงในความเพียรที่ประกอบอยู่ทุกเมื่อ
- ง. มีอาชีพรสสุต
- จ. ละความทะยานอยาก
- ฉ. ปราศจากความกลัว
- ช. ประกอบด้วยขันติและโสรจจะ
- ซ. อุดกัสน์ต่อสิ่งที่ไม่พอใจและความกำหนดยินดีได้

ตั้งแต่พลวอุทฺทพฺพญาณจนถึงอนุโลมญาณ จัดเป็นปฏิปทาญาณทัสสน-
วิสุทฺธิ^{๖๓}

(๖) ภยญาณ^{๖๔} หมายความว่า เป็นญาณที่กำหนดรูปนามโดยความเป็นของน่ากลัว เมื่อโยคีเจริญถึงคานุปัสสนาญาณให้แก่กล้ามากขึ้น ด้วยการกำหนดรู้ความสิ้นไป เสื่อมไป หรือความแตกดับของสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์อยู่ สังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับอยู่ในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๔ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ก็จะปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัวมาก เช่นเดียวกับสีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคตุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ หรือหลุมถ่านเพลิงที่รูกโชติช่วง เป็นต้น ซึ่งภพภูมิทั้งปวงจะต้องถึงความพินาศไป เพราะเป็นของมีภัยอยู่เฉพาะหน้าแล้วก็จะปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัว

^{๖๒} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๐๘๐.

^{๖๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒**, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๒๖๕.

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๓๗.

(๓) อาทีนวญาณ^{๖๕} หมายความว่า เป็นญาณที่เห็นสังขารรูปนามเป็นโทษ เมื่อโยคีทำกยตูปฐานญาณให้เจริญมากขึ้นแล้ว ไม่ยึดเหนี่ยวในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปในภพทั้งหลาย เพราะว่าภพภูมิทั่วทุกแห่งเหล่านั้น ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่หลบหลีก ไม่มีที่จะไป ไม่มีที่อาศัย และไม่เป็นที่ปรารถนาแก่โยคี เพราะว่า ภพ ๓ ปราภฏดุจหลุมถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว มหาภูตรูป ๔ ปราภฏประดุจสรพิษร้าย ชันธ ๕ ปราภฏประดุจพิษฆาตที่ยกดาบเงื้อง่าอยู่แล้ว อายุตนะภายใน ๖ ปราภฏประดุจพวงโจรปล้นชาวบ้าน วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ปราภฏประดุจถูกเผาด้วยไฟ ๑๑ กอง ลูกโพล่งและโชติช่วงอยู่ สังขารทั้งหลายทั้งปวง ปราภฏดุจหัวผี เป็นโรค ถูกลูกศรเสียบ เป็นสิ่งชั่วร้าย และเป็นอาพาธ เป็นกองแห่งโทษภัยใหญ่หลวงหาความอบอุ่นมิได้ ปราศจากรสชาติอันดี

(๔) นิพพิทาญาณ^{๖๖} หมายความว่า ญาณที่พิจารณารูปนามโดยอาการ เบื่อหน่าย ได้แก่ปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยทุกข์โทษนานาประการ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายไม่อยากได้รูปนาม ไม่อยากกลับมาเกิดอีกอยากเข้าถึงนิพพานเสียโดยเร็ว ปัญญาในที่นี้หมายถึงเฉพาะภาวนามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงญาณนี้เท่านั้น มิได้หมายถึง สุตมยปัญญา และจินตามยปัญญาเลย

คำว่า ความเบื่อหน่าย ในที่นี้มิได้หมายถึงความเบื่อหน่ายของชาวโลก เช่น เบื่อหน่ายต่อชีวิตคิดฆ่าตัวตาย เป็นต้น แต่หมายถึงความเบื่อหน่ายในสังขารธรรม คือ รูปนาม

วิปัสสนาญาณทั้ง ๓ คือ กยญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณมีลักษณะเห็นโทษของรูปนามเหมือนกัน ต่างกันโดยความเป็นญาณระดับอ่อนปานกลางและแก่กล้าตามลำดับ^{๖๗}

(๕) มุญจितุกัมมตาญาณ^{๖๘} หมายความว่า ญาณที่มีความปรารถนาใคร่จะพ้นจากรูปนาม โดยที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว มีทุกข์ มีโทษ เป็นเหยื่อลวงให้หลงติดอยู่ในวัฏสงสาร เป็นสังขารผู้ปรุงแต่งให้ได้รับความเดือดร้อนและมีความแปรปรวนอยู่เป็นนิตย์ จิตก็เกิดความเบื่อหน่าย อยากออก อยากหนี อยากหลุด อยากพ้นจากสังขารธรรม อยากพ้นจากสังสารวัฏ ใจก็น้อมไปสู่พระนิพพาน

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

^{๖๖} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๔๔.

^{๖๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๒๙๙.

^{๖๘} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๕๓-๑๕๔.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อุปมาสภาวะของญาณนี้^{๖๙}ไว้ดังนี้ (๑) เปรียบเหมือนปลาติดอยู่ภายในอวน (๒) กบอยู่ในปากงู (๓) ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง (๔) เนื้ออยู่ในบ่วงบาศ อันเหนียวแน่น (๕) งูอยู่ในเงื้อมมือของหมอ (๖) ช้างถูกยชเรตติดอยู่ในหล่มลึก (๗) พญานาคอยู่ในปากครุฑ (๘) พระจันทร์เข้าไปในปากราหู (๙) บุรุษถูกศัตรูล้อมไว้

(๑๐) ปฏิสังขยาญาณ^{๗๐} หมายความว่า ญาณพิจารณาเห็นรูปนาม โดยขมกัเขม้นต่อจากมฤจิตุกัมยตาญาณ ได้แก่ ปัญญาย้อนกลับไปพิจารณาสังขารยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ด้วยสามารถพิจารณาเห็นว่าเบญจขันธ์นี้เป็นกองแห่งโทษมากมาย ผู้ที่ปรารถนาจะให้พ้นไปจากสังขารไม่มีวิธีอื่นนอกจากต้องตามกำหนดรู้สังขารให้เห็นประจักษ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

ในขณะที่บรรลุสัมมสนญาณและปฏิสังขยาญาณอย่างอ่อน ผู้ปฏิบัติธรรมมักเผชิญกับทุกข์ที่ชัดเจนโดยมีลักษณะที่ทนได้ยาก เป็นที่ตั้งของทุกข์ เป็นโรคที่เสียตงอยู่เสมอ เป็นต่อมฝี เป็นลูกศรเสียบ เป็นความชั่วร้าย เป็นรากเหง้าของความชั่วร้าย เป็นความป่วยไข้เป็นต้น ดังนั้นในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวถึงลักษณะเหล่านี้ไว้ทั้งในสัมมสนญาณและปฏิสังขยาญาณ ญาณทั้งสองนี้มีความต่างกัน คือ ผู้ปฏิบัติธรรมไม่อาจกำหนดรู้ทุกข์ให้ดับลงได้อย่างรวดเร็วในสัมมสนญาณ แต่ในปฏิสังขยาญาณจะสามารถกำหนดรู้ให้ดับลงได้ทันที^{๗๑}

อุปมาเปรียบเทียบในการปฏิบัติธรรมถึงช่วงนี้^{๗๒} ดังนี้ ยังมีชายคนหนึ่งประสงค์จะจับปลา จึงเอาสุ่ม ๆ ลงไปในน้ำแล้วหย่อนมือตามลงไป เผอิญไปถูกงูเห่าเข้า แต่เขาไม่รู้ว่าเป็นงูเห่า จับคองูภายในน้ำนั้นได้จึงนึกกระหยิ่มอยู่ในใจว่า เราจับปลาใหญ่ได้ เขารู้สึกดีใจมากเพราะเข้าใจว่าเป็นปลาจริง ๆ และตัวใหญ่ด้วย ครั้นจับยกขึ้นพ้นน้ำ พิจารณาตู่จึงรู้ว่า เป็นงูเพราะเห็นดอกจัน มีความหวาดกลัวเป็นกำลังเห็นโทษเห็นภัยในการจับ เพราะจะถูกงูกัดตาย ต้องการปล่อยให้หลุดพ้นไปโดยเร็ว จึงหาอุบายปล่อย จับหางงูคลายขนดจากแขนตัว แล้วยกขึ้นแกว่งเบี่ยงบนศีรษะ ๒-๓ ครั้ง เพื่อทำให้งูอิดโรยและอ่อนกำลังลง แล้วโยนทิ้งไปพร้อมทั้งบ่นพึมพำและแข่ง

^{๖๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๐๙๑.

^{๗๐} ฝ่ายวิชาการอภิปรัชชาของมหาวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๕๗.

^{๗๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระคันธสราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๑๕.

^{๗๒} ฝ่ายวิชาการอภิปรัชชาของมหาวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

ว่า “อ้ายงูร้ายไปเสียให้ไกลเถิด” แล้วรีบขึ้นมาสู่ขอบึงยืนดูทางมาหมายใจว่า เราพ้นจากปากงูเห่าแน่แล้ว ในข้อนี้มีการเปรียบเทียบได้ดังนี้ คือ

เวลาที่บุคคลได้อัตภาพเกิดมาเป็นตัวตนตั้งแต่ต้นแล้วมายินดีพอใจเพลิดเพลีนสนุกสนาน เปรียบเหมือนชายคนนั้นจับคองูเห่าได้นี้กว่าเป็นปลาใหญ่แล้วดีใจมากขณะนั้นตอนนี้ยังไม่ได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานยังเพลีนอยู่กับโลก

เวลาที่ผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาพิจารณาแยก रुपนามออกจากกันเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏเป็นของน่ากลัว ตอนนี้จัดเป็นญาณตั้งแต่ต้นจนถึงภยญาณ เปรียบเหมือนกับบุรุษดึงงูออกจากสุมแลเห็นดอกจันแล้วกลัว

เวลาผู้ปฏิบัติวิปัสสนาตามเห็นทุกข์เห็นโทษเห็นภัยของ रुपนามแล้ว นี้เป็นอาทินวญาณ เปรียบเหมือนกับชายผู้จับงู ตามเห็นทุกข์โทษภัยในการจับงูเห่านั้น

เวลาผู้ปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณาเห็น रुपนามว่า เป็นทุกข์เป็นโทษเป็นภัยแล้วเกิดความเบื่อหน่ายเป็นนิพพิทาญาณ เปรียบเหมือนกับชายคนนั้นพิจารณาเห็นทุกข์เห็นภัยเห็นโทษ อันเกิดขึ้นแก่ตนอย่างใหญ่หลวง ในเพราะการจับคองูนั้นแล้วเกิดความเบื่อหน่าย

เวลาที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยากจะหลุดพ้นจากรูปนาม อยากจะหลุดพ้นจากสังสารวัฏนี้เป็น มุญจิตุกัมมตาญาณ เปรียบเหมือนกับชายคนที่จับคองูนั้นอยากจะเหวี่ยงงูให้พ้นไปจากตัว

เวลาที่ผู้ปฏิบัติยก रुपนามขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง^{๗๓} มีความไม่ยั่งยืนเป็นต้นจัดเป็น มุญจิตุกัมมตาญาณอย่างแก่ เข้าเขตปฏิสังขชาญาณอย่างอ่อน เปรียบเหมือนกับชายคนที่จับคองูนั้นแสวงหาอุบายจะเหวี่ยงงู แล้วทำอุบายเหวี่ยงงูให้พ้นไปจากตัว

เวลาผู้ปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณารูปนามยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์บ่อย ๆ วนไปเวียนมาอยู่กับพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำให้กิเลสหมดกำลังจนไม่สามารถจะเห็นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นของสวยงาม เป็นตัวตน เรา เขา จะเห็นตรงกันข้าม คือเห็นว่าเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ เป็นอสุภะ ไม่สวยงาม เป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจใคร ๆ ทั้งสิ้น นี้เป็นปฏิสังขชาญาณ เปรียบเหมือนชายคนที่จับคองูนั้น แล้วจับงูแกว่งทำให้หมดกำลัง จนงูไม่สามารถจะเอี้ยวมากัดเขาได้แล้ว เหวี่ยงให้หลุด

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แพลและเรียบเรียง โดย พระคันธสราภวังค์, หน้า ๓๑๐-๓๑๖.

พ้นจากตัวไปได้เป็นอย่างดีฉะนั้น ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ปฏิสังขชาญาณ ก็เป็นอันเกิดขึ้นแก่ท่านผู้เจริญ วิปัสสนาญาณ

(๑๑) สังขารูปกชาญาณ^{๗๔} คือ ปัญญาวางเฉยในสังขาร หมายความว่า เขาไม่ต้องจดจ่อให้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนาม แต่สามารถกำหนดรู้ได้เองตามธรรมชาติโดยไม่รู้สีกว่ามีตัวตนผู้กำหนดรู้ และสามารถรู้เห็นความดับ หรือความไม่เที่ยงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งได้ชัดเจนในทุกขณะ

สังขารูปกชาญาณที่เกิดขึ้นแล้วนี้นั้น ถ้าเห็นนิพพานอันเป็นทางสันติ โดยความสงบ ก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวงแล้วเข้าสู่พระนิพพานทีเดียว หากว่ายังไม่เห็นพระนิพพานโดยความสงบ สังขารูปกชาญาณนั้น ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่ แล้ว ๆ เล่า ๆ เปรียบเหมือนนกกาของพวกพ่อค้าเดินทะเล

เล่ากันมาว่า พวกพ่อค้าเดินทะเล (สมัยโบราณ) เมื่อจะขึ้นเรือ (เดินทางไปในมหาสมุทร) ได้จับเอานกกาที่เรียกว่า ทิสากากะ (คือนกกาผู้รู้ทิศ) ไปด้วย คราวใดเรือถูกพายุพัดไปยังประเทศต่างถิ่น ฝั่งก็ไม่ปรากฏ คราวนั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้น ก็ปล่อยกาผู้รู้ทิศไป กานั้นกระโดดขึ้นจากไม้สลักเสากระโดงเรือขึ้นสู่อากาศ แล้วบินไปตามทิศใหญ่ ทิศน้อยทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นฝั่ง มันก็บินมุ่งหน้าไปยังฝั่งนั้นเลย หากว่ามันไม่เห็นฝั่ง มันก็บินกลับมาเกาะอยู่ที่ไม้สลักเสากระโดงเรือนั่นเอง ครั้งแล้วครั้งเล่า สังขารูปกชาญาณก็เหมือนกันฉนั้น ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติโดยความสงบ ก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล้วเข้าสู่พระนิพพานทีเดียว หากว่ายังไม่ถึงพระนิพพาน ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่นั้นแหละ ดำเนินไปแล้ว ๆ เล่า ๆ^{๗๕}

อนึ่ง ญาณทั้ง ๓ คือ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขชาญาณ และสังขารูปกชาญาณมีลักษณะเหมือนกันคือรู้เห็นว่าอารมณ์ที่ตนกำหนดรู้และวิปัสสนาจิตเป็นเพียงรูปนามที่ไม่ใช่ตัวตน ต่างกันโดยเป็นญาณอ่อน ปานกลาง และแก่กล้า^{๗๖}

^{๗๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญาณ เล่ม ๒**, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๑๙.

^{๗๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๑๐๓-๑๑๐๔.

^{๗๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญาณ เล่ม ๒**, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๓๙.

(๑๒) อนุโลมญาณ^{๗๗} คือ ญาณที่อนุโลมไปตามญาณต้นเพื่อสำเร็จกิจแห่งวิปัสสนาญาณต้น คือ อุทฺธัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ เป็นต้นจนถึงสังขารุเปกขาญาณ เมื่ออนุโลมไปตามญาณต่ำได้กำลังพออินทรีย์ ๕ แก่กล้าแล้วก็เข้าเขตอนุโลมไปตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพขฌงค์ ๗ มรรค ๘

ในญาณนี้มีอุปมาดังนี้ พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงธรรม ประทับนั่งในที่วิจิตรวิจิตร ทรงสดับการวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ผู้พิพากษา ๘ นายในศาลของพระองค์ไม่มีความลำเอียงเลยทรงตั้งพระทัยเป็นกลาง ทรงอนุโลมต่อการวินิจฉัยของมหาอำมาตย์เหล่านั้น เพราะตัดสินถูกต้องตามทำนองคลองธรรมดีแล้ว และทรงอนุโลมต่อราชธรรมดั้งเดิมของพระองค์ คือ ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ ไม่มีโกรธไม่มีเบียดเบียน เป็นต้น ข้อนี้นั้นใด อนุโลมญาณก็ฉนั้น

ญาณทั้ง ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ ๘ คน โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ พระราชาตรัสว่า จงตัดสินอย่างนี้แหละชื่อว่า ทรงอนุโลมตามผู้พิพากษาเหมือนอนุโลมญาณ ก็ต้องพิจารณารูปนามเหมือนกับญาณทั้ง ๘ ฉะนั้น เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่าสัจจอนุโลมิกญาณ เพราะอนุโลมคือคล้ายตามมักคัส

ในมรรควิถี คือระบบของจิตที่จะบรรลุมรรคผลนั้น เมื่อจะวางเป็นขั้น ๆ แล้วก็จะได้รูปดังต่อไปนี้

๑. มโนทวารวัชชนะ
๒. บริกรรม อนุโลมขณะ ๑
๓. อุปะการ อนุโลมขณะ ๒
๔. อนุโลม อนุโลมขณะ ๓
๕. โคตรภูญาณ
๖. มรรคญาณ
๗. ผลญาณ ผลขณะ ๑
๘. ผล ผลขณะ ๒
๙. ภวังค์ มีภวังค์คั่น
๑๐. ปัจจเวกขณะญาณ

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน ฝ่ายวิชาการอธิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๑๑-๒๑๓.

แผนที่ของจิตตอนที่บรรลุมรรคผล ซึ่งมีอยู่ ๗ ขณะด้วยกัน คือ ตั้งแต่หมายเลข ๒ ถึงหมายเลข ๘ ส่วนหมายเลข ๑-๙-๑๐ เป็นหัวและท้าย เอามาใส่ไว้เพื่อจะได้สะดวกแก่การอธิบายไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

เมื่อสังขารเพกขาญาณ ถึงความแก่กล้าที่สุด พิจารณารูปนามโดยพระไตรลักษณ์แล้วย่อมหยั่งสู่ “ภวังค์” เมื่อนั้น “มโนทวาราวชชนะ” ทำรูปนามให้เป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา ตามนัยที่สังขารเพกขาญาณทำแล้วย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งภวังค์ ต่อจากนั้น อนุโลมขณะที่ ๑ ซึ่งเรียกว่า “บริกรรม” มีหน้าที่ปราบกิเลสอย่างหยาบ (อุล-กิเลส) ก็เกิดขึ้น ต่อจากนั้น อนุโลมขณะที่ ๒ ซึ่งเรียกว่า “อุปจาร” มีหน้าที่ปราบกิเลสอย่างกลาง (มัชฌิมกิเลส) ก็เกิดขึ้น ต่อจากนั้น อนุโลมขณะที่ ๓ ซึ่งเรียกว่า “อนุโลม” มีหน้าที่ปราบกิเลสอย่างละเอียด (สุขุมกิเลส) เพื่อรอคอยการเกิดขึ้นแห่งมรรคก็เกิดขึ้นตามติดกันมา เป็นอันว่า อนุโลม-ญาณ ก็คือ อนุโลมขณะทั้ง ๓ คือ บริกรรม ๑ อุปจาร ๑ อนุโลม ๑ อนุโลมขณะทั้ง ๓ นี้เองเรียกว่า อนุโลมญาณ อนุโลมญาณนี้มีประสิทธิภาพสามารถเห็นพระไตรลักษณ์ และประหาณ โมหะได้ แต่ไม่สามารถที่จะเห็นพระนิพพานได้^{๗๘}

(๑๓) โคตรภูญาณ^{๗๙} คือ ปัญญาที่ทำลายโคตรของปุถุชนแล้วเข้าสู่โคตรของพระอริยเจ้า โคตรภูญาณนี้เกิดขึ้นต่อจากอนุโลมญาณ ท่านอุปมาไว้ว่า

มีบุรุษคนหนึ่ง ต้องการจะกระโดดข้ามเหมืองกว้างใหญ่ไปฝั่งโน้น จึงวิ่งมาด้วยความเร็ว แล้วเอามือจับเชือกซึ่งผูกห้อยอยู่ที่กิ่งไม้ฝั่งนี้แล้วกระโดดไป มีกายนอนโอนไปฝั่งโน้น พอถึงตรงเบื่องบนฝั่งโน้นแล้ว จึงปล่อยเชือก แล้วชวนเซตกถึงพื้นดินฝั่งโน้น แล้วค่อย ๆ ยืนขึ้น อุปมานี้ฉันใด

แม้โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็เป็นเหมือนบุรุษผู้นั้นคือว่า เมื่อประสงค์ที่จะไปนิพพานอันเป็นฝั่งโน้น จึงมีใจอาจหาญ อุตสาหะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย เล่นมาอย่างเร็วโดยกำลังตั้งแต่อุทกัพพญาณ จนถึงสังขารเพกขาญาณ จนเมื่อสังขารเพกขาญาณแก่กล้าถึงที่สุด ก็คว้าเชือกคือรูป ซึ่งผูกห้อยอยู่ที่กิ่งไม้คืออัฐภาพร่างกายนี้ และเมื่อจับเชือกได้มั่นคง จนพิจารณาอย่างสมบูรณ์จนแน่วแน่ใจซึ่งได้แก่ “มโนทวาราวชชนะ” เมื่อแนใจแล้วก็เริ่มโยนตัวด้วยอาการโหนเชือก ไม่ปล่อยเชือกนั้น ซึ่งได้แก่อนุโลมขณะที่ ๑ คือ บริกรรม แล้วมีอาการคล้อยไปตามกำลังแรงส่ง เป็นผู้มีใจนอนโอนไปสู่ฝั่งโน้นคือพระนิพพาน ซึ่ง

^{๗๘} พระพรหมโมลี (วิลาศ ฉาวนโร ป.ธ. ๙), **วิปัสสนาทีปนี**, หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๘๗-๒๙๒.

ได้แก่อนุโลมขณะที่ ๒ คือ อุปจาร แล้วก็เป็นผู้ใกล้ชิดต่อพระนิพพาน ซึ่งจะพึงถึงในบัดนี้ เปรียบเหมือนบุรุษที่โหนเชือกไปถึงส่วนบนแห่งพื้นปฐพีฝั่งโน้น ซึ่งขณะนี้ก็ได้แก่อนุโลมขณะที่ ๓ คือ อนุโลม พอปล่อยเชือกแล้วก็หล่นไปยังฝั่งโน้นคือพระนิพพาน อาการที่ปล่อยเชือกหรือขณะที่ปล่อยนั้นแหละคือ โคตรภูญาณ อันการปล่อยเชือกก็เป็นอาการที่ปล่อยโคตรปุณฺณ แล้วเข้าถึงโคตรอริยชน แต่เพราะยังไม่มีความคุ้นเคยในนิพพานอารมณ์เลยจึงทำให้โคตรภูจิตหวั่นไหวไม่มีความตั้งมั่น ดุจบุรุษปล่อยเชือกแล้วชวนเซตอจากนั้นมรรคญาณก็เกิดขึ้นอย่างมั่นคงเหมือนบุรุษค่อย ๆ ทรงตัวยืนขึ้น โคตรภูญาณนี้จัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ

(๑๔) มรรคญาณ^{๘๐}

เมื่อภูฐานคามินีดำเนินไปตามวิถี เพราะอินทรีย์เสมอกันบริบูรณ์ไม่ขัดข้อง ขณะที่จัดเป็นโคตรภูนั้นได้นิพพานเป็นอารมณ์ ต่อจากนั้น มรรคจิตก็เกิดรับนิพพานที่โคตรภูจิตรับแล้วนั้นเป็นอารมณ์ต่อไปชั่วขณะจิตหนึ่ง ญาณที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนั้นชื่อวามรรคญาณ

ในขณะที่เริ่มปฏิบัติจนกระทั่งบรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๑๑ (สังขารเพกขาญาณ) ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถที่จะรับรู้สภาวะธรรมรูปนามที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะ ต่อมาเมื่อโคตรภูญาณเป็นต้นไปปรากฏขึ้น จะสามารถรับรู้ความดับของรูปนามทั้งหมดได้ จิตที่ประกอบด้วยมรรคญาณนี้รับเอาความดับของรูปนามคือนิพพานเป็นอารมณ์

แม้ว่าโคตรภูญาณสามารถเห็นนิพพานได้อย่างเดียว ไม่สามารถกำจัดความมืดคือกิเลสได้ก็ตาม แต่ท่านกล่าวว่า โคตรภูญาณนี้เป็นอาวัชชนะของมรรคคือหันมุงมาสู่มรรค หรือคล้ายกับว่าให้สัญญาณนัดหมายแก่มรรคว่า “ท่านจงเกิดขึ้นอย่างนี้” แล้วตนเองก็ดับไป มรรคญาณเองก็ไม่ลืมสัญญาณที่นัดหมายไว้กับโคตรภูจิต จึงเกิดตามโคตรภูญาณโดยไม่มีระหว่างกันทันที อีกทั้งเจาะทะลุ ทุบทำลายกองโลภะ โทสะ โมหะที่ไม่เคยทำลายมาก่อน ในการเจาะทำลายนั้น มีอุปมาดังนี้

นักยิงธนูคนหนึ่งตั้งแผ่นกระดานไม้สนซ้อนกัน ๑๐๐ แผ่น ห่างออกไป ๔ ศอก เอาผ้าปิดตาขึ้นสายธนู ยืนอยู่บนกระดานหมุน ให้เพื่อนหมุนกระดานนั้น เมื่อใดที่แผ่นกระดานที่ซ้อนมาอยู่ตรงหน้า เมื่อนั้น เพื่อนของเขาจะให้สัญญาณด้วยการเคาะไม้ นักยิงธนูเมื่อได้ยินสัญญาณ ก็ยิงธนูไปเจาะทะลุกระดาน ๑๐๐ แผ่นทันที

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติ, หน้า ๑๗๙-๑๘๒.

โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนสัญญาณเคาะไม้ มรรคญาณ เปรียบเหมือน
นายขมังธนู กิริยาที่มรรคญาณ ไม่ละสัญญาณที่โคตรภูญาณให้แล้ว กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์
อุบัติขึ้นซ้ำแรกทำลายกองโลภะ โทสะ โมหะ หรืออวิชชา ซึ่งปกปิดอริยสัจไว้ สามารถเห็นแจ้งแทง
ตลอดซึ่งอริยสัจ ๔ ได้ เปรียบเหมือนนักยิงธนูไม่ละสัญญาณเคาะไม้ แล้วสามารถยิงธนูทะลุแผ่น
กระดานไม้สนซึ่งหนา ๑๐๐ แผ่นได้โดยไม่ผิดพลาด

สำหรับในทางปฏิบัตินั้น พึงทราบว่า ผู้ปฏิบัติธรรมเริ่มเข้าสู่ความดับ
ตั้งแต่ย่างเข้าเขตโคตรภูญาณแล้ว แม้มายังมรรคนี้ ก็ยังอยู่ในความดับ และอาการที่เข้าสู่ความดับ
นั้น ก็ไม่เหมือนกัน ดังนี้

๑. สำหรับผู้บำเพ็ญวิปัสสนาที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า คือมีศรัทธา
เป็นบุพพาธิการอันตนเคยสร้างสมมาแต่ชาติก่อน เป็นกำลังแรงส่งให้ในขณะที่บำเพ็ญวิปัสสนา-
กรรมฐาน ผู้นั้นย่อมจะเห็นแจ้งชัดในอนิจจลักษณะมากที่สุดด้วยเหตุนี้ เมื่ออุฏฐานคามินีวิปัสสนา
คือตัววิปัสสนา ที่จะเล่นเข้าไปสู่มรรคญาณกำลังดำเนินไปอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะเห็นรูปนามหรือ
ขันธแสดงอนิจจลักษณะ ความไม่เที่ยงปรากฏอย่างชัดเจน แล้วก็เล่นเข้าไปสู่มรรคเลยทีเดียว
ลักษณะการอย่างนี้ เรียกชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์หรือเข้าสู่มรรคทางอนิจจลักษณะ

๒. สำหรับผู้บำเพ็ญวิปัสสนาที่มีสมาธิแก่กล้า คือมีสมาธิเป็นบุพ-
พาธิการอันตนเคยสร้างสมมาแต่ชาติก่อน เป็นกำลังแรงส่งให้ในขณะที่บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน
ผู้นั้นย่อมจะเห็นแจ้งในทุกขลักษณะมากที่สุด ด้วยเหตุนี้เมื่ออุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือตัววิปัสสนา
ที่จะเล่นเข้าไปสู่มรรคญาณกำลังดำเนินไปอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะเห็นรูปนามหรือขันธแสดงทุก-
ขลักษณะ ความเป็นทุกขปรากฏอย่างชัดเจน แล้วก็เล่นเข้าไปสู่มรรคเลยทีเดียว ลักษณะการอย่าง
นี้ เรียกชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ หรือเข้าสู่มรรคทางทุกขลักษณะ

๓. สำหรับผู้บำเพ็ญวิปัสสนาที่มีปัญญาแก่กล้า คือมีปัญญาเป็น
บุพพาธิการอันตนเคยสร้างสมมาแต่ชาติก่อน เป็นกำลังแรงส่งให้ในขณะที่บำเพ็ญวิปัสสนา-
กรรมฐาน ผู้นั้นย่อมจะเห็นแจ้งชัดในอนัตตลักษณะมากที่สุด ด้วยเหตุนี้ เมื่ออุฏฐานคามินีวิปัสสนา
คือตัววิปัสสนาที่จะเล่นเข้าไปสู่มรรคญาณกำลังดำเนินไปอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะเห็นรูปนามหรือ
ขันธแสดงอนัตตลักษณะ ความเป็นอนัตตาปรากฏอย่างชัดเจน แล้วก็เล่นเข้าไปสู่มรรคเลยทีเดียว
ลักษณะการอย่างนี้ เรียกชื่อว่า สุนฺญตวิโมกข์ หรือเข้าสู่มรรคทางอนัตตลักษณะ

มรรคญาณนี้เสวยนิพพานอารมณ์เป็นฝ่ายโลกุตตระ เห็นอริยสัจ ๔
อย่างแจ้งชัด เป็นวิสัยแห่งภาวนามยปัญญา อนึ่งการที่เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ นั้นต้องเห็นโดยอารัมม-

ปฏิเวธ คือเห็นนิโรธสัจ อันเป็นตัวยืน และในขณะที่เห็นนิโรธสัจนั่นเอง ก็ย่อมจะต้องเห็นอริยสัจทั้ง ๓ ที่เหลือซึ่งเปรียบเหมือนเงาแห่งนิโรธสัจไปด้วย ต้องเห็นอริยสัจ ๔ พร้อมเพรียงในขณะเดียวกัน อย่างนี้ จึงจะนับว่าเป็นการเห็นอริยสัจ ๔ อย่างถูกต้อง สมดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ในควัมปติสูตร^{๘๑} ว่า “ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเห็นแม่สมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ผู้ใดเห็นทุกข์-สมุทัย ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเห็นแม่ทุกข์ ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ผู้ใดเห็นทุกข์นิโรธ ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเห็นทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ผู้ใดเห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเห็นทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ”

ผู้ที่ปฏิบัติมาถึงขั้นนี้ (รอบแรก) ก็จะได้บรรลุโสดาปัตติมรรคญาณ ทำลายสังโยชน์ได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ปิดประตูอบายทั้ง ๔ ได้ เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอริยทรัพย์ สลัดทิ้งหนทางดำเนินผิด ๘ ประการเสีย มีศีล ๕ บริบูรณ์ นำให้เข้าถึงความเป็นบุตรอันเกิดจากพระอุระของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๘๒}

(๑๕) ผลญาณ^{๘๓}

เมื่อมรรคญาณอันประเสริฐปรากฏขึ้นชั่วขณะจิตเดียว ผลญาณ ซึ่งเป็นวิบากแห่งมรรคญาณนั้น ก็จะพลันปรากฏขึ้นตามขึ้นมาทันที โดยไม่มีระหว่างขึ้น ก็ผลญาณนี้ย่อมปรากฏมีตามประเภทแห่งผู้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ๒ จำพวก คือ

๑. สำหรับบุคคลผู้มีปัญญาอ่อน (มันทบุคคล) ผลญาณปรากฏในขณะนี้ ๒ ครั้ง ดังนี้ บริกรรม, อุปจาร, อนุลอม, โคตรภูญาณ, มรรคญาณ, ผลญาณ, ผลญาณ
๒. สำหรับบุคคลที่มีปัญญาแก่กล้า (ติกขบุคคล) ผลญาณปรากฏในขณะนั้น ๓ ครั้ง ดังนี้ อุปจาร, อนุลอม, โคตรภูญาณ, มรรคญาณ, ผลญาณ, ผลญาณ, ผลญาณ (ไม่มีบริกรรม)

ผู้ปฏิบัติก็จะบรรลุเป็นโสดาปัตติผล^{๘๔} (ผ่านโสฬสญาณรอบแรก)

(๑๖) ปัจจเวกขณญาณ

พระอริยะผู้ที่เห็นประจักษ์พระนิพพานด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้วย่อมกลับมาพิจารณาพรรค ผล และนิพพานที่ตนบรรลุแล้ว พระอริยะผู้ที่มีความรู้หลักธรรมมัก

^{๘๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑.

^{๘๒} ดุราลละเอียดยใน ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๒๒๙.

^{๘๓} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวงศ์ปฏิบัติ**, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

^{๘๔} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๒๓๑.

พิจารณากิเลสที่ถูกละ และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ต่อ^{๔๕} ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาดังกล่าว ชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ

อธิบายว่า เมื่อโสดาปัตติผลจิตดับลงแล้ว จิตของอริยะผู้เป็นโสดาบันก็ก้าวลงสู่ภวังค์ จากนั้นมโนทวารารัชนจิตก็ตัดกระแสภวังค์เกิดขึ้นเพื่อสำรวจดูโสดาปัตติมรรคเมื่อมโนทวารารัชนจิตดับลง ขวนจิต ๗ ขณะเกิดขึ้นติดต่อกันไปด้วยการทำมรรคให้เป็นอารมณ์ แล้วจิตก็ก้าวลงสู่ภวังค์อีก ส่วนการเกิดขึ้นเพื่อย้อนสำรวจดูผล กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่หรือนิพพาน ก็เช่นเดียวกับการสำรวจมรรคนั่นเอง

เมื่อพระโสดาบันสำรวจทบทวนดู มรรค ผล นิพพานและกิเลสด้วยปัจจเวกขณญาณแล้วก็อาจจะนั่งอยู่ ณ อาสนะเดิมหรือในโอกาสต่อมา แล้วทำความเพียรในวิปัสสนาให้ยิ่งขึ้นเพื่อบรรลุเป็นพระสกทาคามี ก็ปฏิบัติโดยทำนองเดียวกันนี้ ต่างแต่เริ่มต้นปฏิบัติไปตั้งแต่อุทฺธยัพพญาณเท่านั้น เพราะพระโสดาบันบุคคลนั้นได้รู้แจ้งขั้น ๕ พร้อมทั้งเหตุปัจจัย และเห็นขั้น ๕ เป็นพระไตรลักษณ์โดยชอบอย่างไม่แปรผันแล้ว จึงไม่ต้องพิจารณานามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อันเป็นญาณเบื้องต้นของวิปัสสนาซ้ำอีก โดยตัดความมีเอื้อไยในการเข้าผลสมาบัติ ควรอธิษฐานจิตว่า ขอให้คุณธรรมพิเศษคือมรรคผลขั้นสูงที่เรายังมิได้บรรลุจงปรากฏ ของจยังเห็นมรรคผลขั้นสูงเกิด แล้วกำหนดสภาวะธรรมที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ เขาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณต่าง ๆ มีอุทฺธยัพพญาณเป็นต้นตามลำดับ แล้วบรรลุถึงสังขารูปกขาญาณได้ภายในวันเดียว สติที่กำหนดรู้มีความชัดเจนกว่าเดิม ปัญญายังเห็นมีความชัดเจนแจ่มใส นอกจากนั้นสภาวะของญาณเหล่านี้ คือ ความกลัวทุกขในสังสารวัฏ การเห็นโทษ ความเบื่อหน่าย ความต้องการหลุดพ้น และความถอยกลับจากกระแสรูปนาม มักปรากฏชัดเจนมากกว่าเดิม ถ้าวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าจนกระทั่งสามารถบรรลุผลขั้นสูงได้ ก็อาจบรรลุสังขารูปกขาญาณและอยู่ในภูมินี้นาน ๑ วัน ๒ วัน หรือนานนับเดือนนับปี เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าเพียงพอแล้ว สติที่ว่องไวปรากฏชัดเจนย่อมเกิดขึ้น เขาข้ามไปสู่निพพานที่ดับสังขารได้เหมือนก่อนแล้วบรรลุสกทาคามีมรรคญาณ และสกทาคามีผลญาณที่ ๒ หลังจากนั้นจึงพิจารณามรรค ผล นิพพาน และกิเลสตามสมควร จากนั้นแล้วอุทฺธยัพพญาณที่ยังเห็นความเกิดดับและลำดับจิตที่ผ่องใส เป็นต้นย่อมเกิดขึ้นต่อไป^{๔๖} ในมรรคที่เหลือก็มีนัยดังกล่าวมานี้

^{๔๕} พระเจ้ามหานามะศากยะ ได้มีความสงสัยในกิเลสที่ตนยังละไม่ได้แล้ว ดุรายละเอียดใน พระโสภณ-มหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๘๕-๓๘๘.

^{๔๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวาทปฏิบัติ**, หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

กระบวนการดับทุกข์ตามแนวของอริยสัจธรรมปัญหากับปฏิจจสมุปบาท

อริยสัจธรรม อวิชชาเกิด ➡ สติกำหนดรู้ ➡ ปัญญาตัดกระแสกิเลส ➡ นิพพาน

ปฏิจจสมุปบาท อวิชชา ➡ สังขาร ➡ วิญญาณ ➡ นามรูป ➡ สฬายตนะ ➡ ผัสสะ ➡ เวทนา ➡ สติ
มีสติเข้าไปกำหนดรู้คือกันกระแสไว้ไม่ให้เลยไปถึงตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา (มรณะ โสกะ
ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส) ได้ จนปัญญา (อรหัตตมรรค) เกิดขึ้นจึงจะดับอวิชชาได้ วงจรแห่ง
ทุกข์ก็จะถูกตัดขาดลง

อธิบาย เมื่ออวิชชาเกิดขึ้นจึงเป็นเหตุให้วงจรแห่งทุกข์เกิดขึ้น กล่าวคืออวิชชาเป็นเหตุ
ให้เกิดสังขาร เมื่อสังขารเกิด ก็เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณ เมื่อวิญญาณเกิด ก็เป็นเหตุให้เกิดนามรูป
เมื่อนามรูปเกิด สฬายตนะก็เกิด เมื่อสฬายตนะเกิด ผัสสะก็เกิด เมื่อผัสสะเกิด เวทนาจึงเกิดขึ้น
ในขณะที่เวทนาเกิดขึ้นเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ อยู่ นั่น ถ้ามีสติเข้าไปกำหนดตามดูตามรู้
เวทนา ตัณหาก็คงเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ จึงทำให้ปัญญาเกิดขึ้นเห็นอาการเปลี่ยนแปลงของเวทนา คือ
เวทนาจะเปลี่ยนแปลงแสดงพระไตรลักษณ์ให้เห็น จึงทำให้คลายความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตน
บุคคล เรา เขา อันเป็นเหตุให้อวิชชาเกิดขึ้น อวิชชาจึงดับไป เพราะเหตุนี้ สติ ปัญญาจึงสำคัญมาก
เมื่อโยคาวจรฝึกจิตให้มีสติกำหนดดูกำหนดรู้ทุกครั้ง เวทนาเกิดขึ้นอย่างนี้ไปเรื่อย ๆ อย่างต่อเนื่อง
ก็จะทำให้วิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ จนกระทั่งทำให้มรรคสมังคกันก็จะสามารถประหาณ
กิเลสเป็นสมุจเฉตพหานได้ ซึ่งกระบวนการดับทุกข์เหล่านี้เป็นไปตามวิธีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดงไว้โดยย่อในอริยสัจธรรมปัญหาล้วนว่า “กระแสเหล่าใดในโลกสติเป็นเครื่องกันกระแสเหล่านั้น
ได้ เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาตัดขาดกระแสเหล่านั้นได้” ดังนี้^{๘๗}

๔.๓ สรุปท้ายบท

ในอริยสัจธรรมปัญหามีพระภาคเจ้าทรงแสดงแนวทางในการเจริญวิปัสสนาไว้ใน
รูปของปฏิจจสมุปบาท แบบสำนวนโวหารสำหรับชาวบ้าน เพื่อให้ชนเหล่านั้นได้มีความเข้าใจใน
พุทธประสงค์ และจะได้เชื่อมั่นจิตไปตามกระแสของพระธรรมเทศนา อันเป็นเหตุให้นำตนให้พ้นจาก
ทุกข์ภัยในสังสารวัฏได้ กล่าวคือ

^{๘๗} พ.ส. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖.

ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ ด้วยพระดำรัสว่า “อวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อโลก ความสงสัย ความตระหนี่ ความประมาทเป็นธรรมเครื่องทำให้โลกไม่สดใส ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกดุจยางเหนียว ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก” อธิบายว่า อวิชชา ความไม่รู้เป็นดุจเครื่องหุ้มห่อสรรพสัตว์ไว้ จึงทำให้สรรพสัตว์มองเห็นสิ่งต่าง ๆ คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงอันทำให้เห็นปรมัตถธรรมเป็นบัญญัติธรรมไป กล่าวคือ เห็นของที่ไม่ว่าเป็นของเที่ยง เห็นทุกข์ว่าเป็นสุข เห็นของที่มิใช่ตนว่าเป็นตัวตน เห็นของไม่สวยงามว่าเป็นของสวยงาม เป็นต้น ดุจใส่แว่นตาสี จึงทำให้เห็นเป็นอีกสีหนึ่งซึ่งต่างไปจากความเป็นจริง เมื่อไม่รู้จึงเป็นเหตุให้สงสัย เมื่อสงสัยจิตจึงเคลื่อนออกจากสมาธิ ก่อให้เกิดความประมาท หลงเพลินเพลินยินดีในอารมณ์ ซึ่งก่อให้เกิดทุกข์ตามมา วงจรแห่งทุกข์ก็เกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้

ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ไว้ ด้วยพระดำรัสว่า “สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ ปัญญาตัดกระแสเหล่านั้นได้” อธิบายว่า โดยปกติปุถุชนผู้ไม่มีสติเครื่องกำหนดรู้วงจรปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ก็จะเกิดขึ้น แต่เมื่อมีสติตามกำหนดรู้ตอนที่อายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอก (ตากระทบกับรูป เป็นต้น) เกิดเวทนาความรู้สึกสวຍอารมณ์ขึ้น มีสติตามกำหนดรู้ทันตอนนี้ สตินั้นก็จะสามารถกั้นกระแสอารมณ์ไม่ให้เลยไปถึงตัณหาอันเป็นเหตุก่อให้เกิดอุปาทาน กัมมภาวะ ภพชาติ ชรามรณะ และกองทุกข์ได้ เมื่อเจริญสติกำหนดรู้ทันอารมณ์ได้อย่างจดจ่อต่อเนื่องอย่างนี้ สติก็จะพัฒนาจนมีกำลังมากขึ้น อันเป็นเหตุให้ญาณปัญญา (วิปัสสนาญาณ) เกิดขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งอรหัตตมรรคญาณเกิดก็จะสามารถประหาณอวิชชาได้อย่างเด็ดขาด วงจรปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ก็จะขาดสะบั้นลง เพราะไม่มีอวิชชาซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ได้อีกต่อไป เมื่ออวิชชาดับสภาวะนิพพานอันเป็นบรมสุขก็เกิดขึ้น เหตุนั้น บุคคลพึงเจริญสติอันเป็นธรรมเครื่องกั้นกระแสกิเลส และปัญญาอันเป็นธรรมเครื่องตัดกระแสกิเลส เพื่อให้บรรลุปเป้าหมายสูงสุดกล่าวคือพระนิพพานอันเป็นที่สิ้นไปแห่งทุกข์ อันเป็นบรมสุขอย่างยิ่งในทางพระพุทธศาสนาด้วยความไม่ประมาทเถิด